

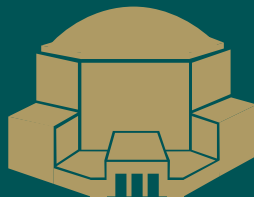
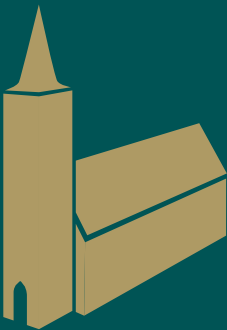
Kunst

Oude verhalen in nieuwe vormen
7 hedendaagse kunstprojecten in 7 kerken

Kerk en

Kerk en Kunst

Kunst

Oude verhalen in nieuwe vormen
7 hedendaagse kunstprojecten in 7 kerken

Kerk en

Inhoud

Introductie – 7

In Context – 11

Schets van een veelbewogen ontwikkeling

Joost de Wal, kunsthistoricus

In Uitvoering | In Gesprek

7 projecten

Joost de Wal

Petruskerk, Leiden – 23

Krien Clevis – Lux Perpetua

Fotografie

Der Aa-kerk, Groningen – 35

Sijas de Groot – Perspective

Theater

Janskerk, Utrecht – 49

SETUP – Re:connect

Interactieve kunst

Josephkerk, Utrecht – 63

Crafts Council Nederland – ge(mis)

Ambacht

Nieuwe Kerk, Amersfoort – 75

Embedding the Arts

– Ontmoeting in het onmeetbare

Fine arts

Stevenskerk, Nijmegen – 91

Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid

& Rewire Festival – Resonance

Nieuwe muziek

Koepelkerk, Maastricht – 103

Bureau Mirror, Van Eyck Academie

Wandschilderkunst

Inzichten – 115

Prediken voor de kunst – 117

Reflecterend onderzoek door Pieterneel

Fleskens, Sandra van Helden en Ward

Schoonbrood – Hubert van Eyck Academie

Maastricht

Meerwaarde – 120

Joost de Wal

Introductie

Opnieuw op het netvlies

Het project Kerk en Kunst heeft verrassende kunst opgeleverd, gemaakt door kunstenaars van zeven verschillende disciplines in diverse kerken door heel Nederland. Maar het leverde vooral bijzondere ontmoetingen op tussen de kerken, de kunstenaars en de bezoekers. De gezamenlijke zoektocht naar betekenisgeving bleek een verbindend element.

Nederland telt zo'n 7.100 gebedshuizen die als zodanig gebouwd zijn. Ongeveer een kwart van deze gebouwen heeft inmiddels een andere functie als dorpshuis, zorginstelling, restaurant, bibliotheek of boekhandel. De toekomst van veel andere kerken staat onder druk omdat er steeds minder gelovigen de kerk bezoeken, waardoor inkomsten afnemen, en de betrokken vrijwilligers vergrijzen. Het is dus als kerk van belang om nieuwe groepen mensen aan te spreken. Deels met nieuwe verhalen. Maar hoe doe je dat?

In het project Kerk en Kunst zijn kunstenaars ingezet die op zoek gingen naar de verschillende verhalen en betekenislagen die in een kerk te vinden zijn: in het geloof, in de mensen die samen de kerk vormgeven, in het gebouw en in het interieur. In hun werk verbeelden zij wat hen aansprak en wat hen verbaasde. Want voor de deelnemende kerken was de inzet van kunstenaars nieuw en vreemd, maar dat gold ook omgekeerd. Veel kunstenaars waren het niet gewend om het gesprek met een kerkgenootschap aan te gaan.

Dit boekwerk geeft een indruk van het project en laat u kennismaken met de verschillende kunstenaars.

Bijvoorbeeld met fotografisch onderzoeker Krien Clevis, die de transformatie van Leidse kerken registreert in haar 'gestolde' foto's. Een proces van zowel behoud als transformatie.

Of maak kennis met theatermaker Sijas de Groot, die als huurder van de Groningse Der Aa-kerk samen met actrice Nina van der Woude een audiovisuele reis creëerde over de veranderlijkheid van een plek.

Ontmoet SETUP, een Utrechts medialab voor nieuwe technologie en cultuur, dat stevig aan het denken zet met hun verrassende en uitdagende installaties in de Utrechtse Janskerk. Zo werd een lang verdwenen carillon opnieuw tot leven gebracht.

Ontdek ook wat Crafts Council Nederland doet, een platform dat de schakel wil zijn tussen ambachtsman, het onderwijs en de creatieve industrie. In de Utrechtse Josephkerk gebruikten zij de schatkamer van de kerk als vertrekpunt om nieuw borduurwerk te realiseren en verrassende altaarstukken te creëren.

Maak kennis met Embedding the Arts, een kunstprojectorganisatie die samenwerking zoekt met (oud)-studenten van de opleiding Fine Arts van de Hogeschool voor de Kunsten Utrecht. Samen met De Nieuwe Kerk In Amersfoort realiseerden deze beeldend kunstenaars de manifestatie *Ontmoeting in het Onmeetbare*.

Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid werkte samen met het festival Rewire en gaf in de Nijmeegse Stevenskerk vorm aan de belangrijkste geluiden die in een kerk te horen zijn: de menselijke stem, het orgel en de klokken in de toren.

En tot slot leest u hoe de Maastrichtse Van Eyck Academie een wand-schildering in de Koepelkerk te Maastricht zal realiseren, op basis waarvan Rebekka Straetmans van het bureau Mirror van de Academie de vraag over eigenaarschap aan de orde stelt.

Kunsthistoricus Joost de Wal duidt in dit boekwerk de verschillende projecten en plaatst ze in een bredere context. Zo laat hij ons zien dat de kerk en de kunsten oude bondgenoten zijn, maar elkaar enigszins uit het oog verloren.

De inzet en opbrengst van het project is wetenschappelijk begeleid door een driekoppig team van de Hubert van Eyck Academie Maastricht. Hun belangrijkste bevindingen zijn hier ook terug te vinden.

Kerk en Kunst laat tot slot zien dat kunst in staat is om kerken te helpen in het leggen van nieuwe verbindingen.

Twee oude partners; een gezamenlijke nieuwe toekomst?

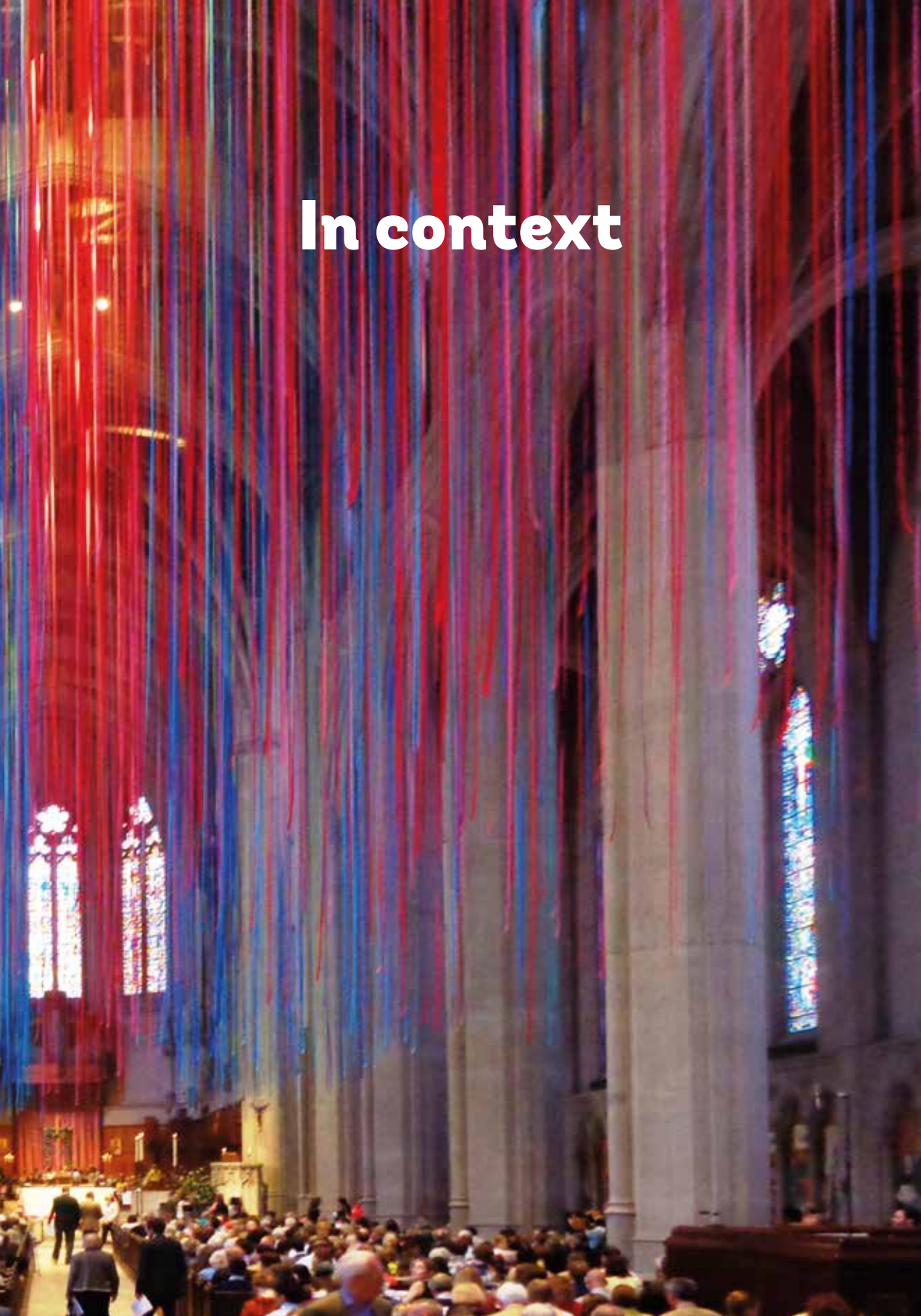
Namens de partners van het programma Toekomst Religieus Erfgoed

Frank Strolenberg

Programma Toekomst Religieus Erfgoed

In context

Sixtijnse kapel met het fresco van 'Het laatste oordeel' in Vaticaanstad, gemaakt door Michelangelo, in 1541 voltooid.

Schets van een veelbewogen ontwikkeling

Na een lange periode van gescheiden wegen, is er sinds eind vorige eeuw weer toenadering tussen kerk en kunst. Een schets van een veelbewogen ontwikkeling.

Kerk en kunst zijn oude bondgenoten. Sinds het vroege christendom is in talloze kerken het heil verbeeld en het geloof visueel present gesteld. In de late negentiende eeuw, met de opkomst van de autonome kunst en de onafhankelijke kunstenaar, begon echter een scheiding van wegen. Er werd wel voor kerken gewerkt in traditionele stijlen en dienende vormen, maar de afstand tot de eigentijdse kunst nam toe. Lange tijd stonden kerk en moderne kunst wantrouwend tegenover elkaar. De kerk vond de moderne kunst seculier en godsdienstkritisch. De kunst vond de kerk een instituut ter knechting van de geest.

Nog altijd zijn er kerkvertegenwoordigers en kunstenaars die er zo over denken. Maar sinds het laatste kwart van de vorige eeuw is er sprake van een nieuwe toenadering. Tegen het decor van een voortschrijdende secularisatie en een veranderende invulling van religie, hervinden kerk en kunst elkaar in het besef dat beide een levensvisie vertolken en beide uitdrukking geven aan dezelfde existentiële vragen, zonder de antwoorden te hoeven delen.

Kerken in functie: permanente kunst

Met nieuw elan geeft men, waar mogelijk, in Nederland weer opdrachten voor permanente kunst. Kerkbesturen en kerkelijke kunstcommissies kiezen daarvoor steeds vaker kunstenaars uit de eens zo bedenkelijke museale wereld. De achtergrond of religieuze motivatie van de kunstenaar speelt daarbij amper nog een rol; inventiviteit en beeldende kracht staan voorop. Het leidt tot een kerkelijke vernieuwing van inhoud, stijl en techniek in bijvoorbeeld de monumentale glaskunst (ramen van Jan Dibbets voor kerken in Wijlre, Amsterdam en Haarlem; van Marc Mulders in Rhoon, Nijmegen en Den Bosch; van Teun Hocks in Dordrecht, van Annemiek Punt in Delft, Hengelo en Roermond (alle uitgevoerd tussen 1995 en 2015), wandinstallaties (Arie de Groot in de kerk Carnisse Haven in Barendrecht, 2012), ruimtelijke installaties (een beeld uit opgegraven altaarfragmenten door Sjef Henderickx in de

Grote Kerk Schiedam, 2010; een ontplloffende bijbel door Lynne Leegte in de Singelkerk in Amsterdam, 2011) en de toegepaste kunst (de Mariamantel van Janpeter Muilwijk in de Janskathedraal in Den Bosch, 2007; liturgisch vaatwerk van Ruudt Peters voor de kapel van de Vrije Universiteit in Amsterdam, 2004).

Tijdelijke kunst

Kerken worden meer dan voorheen ontmoetingsplaatsen van kerk en kunst. Tentoonstellingen en passende presentaties openen de weg tot reflectie en gesprek. In een deel van de protestantse kerken, met name in de jaren tachtig en negentig, wordt eigentijdse kunst betrokken bij de liturgie.

In een groeiend aantal initiatieven vervult hedendaagse kunst een tijdelijke rol. Kerken die nog als kerk functioneren nemen deel aan landelijke, regionale en lokale kunstmanifestaties, en aan evenementen als kunstroutes en biënnales. Met name stadskerken openen hiervoor hun deuren, maar ook (kleine) kerkgebouwen op het platteland tonen zich gastvrij. De Lebuïnuskerk in Deventer geeft sinds 2007 onderdak aan een videobiënnale. De Martinikerk in Bolsward was jarenlang een van de locaties in een stedelijke traditie van hoogwaardige zomertentoonstellingen. De Grote Kerk in Leeuwarden, vertrouwd met eigentijdse kunst, organiseerde in 2018 een tentoonstelling in de randprogrammering van Leeuwarden als Culturele Hoofdstad.

Soms scheidt een kerk een bijzonder podium voor beeldende kunst. De rooms-katholieke Vredeskerk van priester Pierre Valkering in de Pijp in Amsterdam ontwikkelde, op initiatief van kunstkeners en incidenteel gesteund door het Amsterdams Fonds voor de Kunst, De Tribune: een open ruimte boven het altaar, bestemd voor video-installaties en conceptuele en ruimtelijke projecten van zowel gevestigde als jonge kunstenaars. In dezelfde stad bedacht de Nieuwe Kerk – primair een ruimte voor grote exposities – in 2010 (tot 2013) de functie van ‘kerkmeester’. Jaarlijks, tijdens de zomer, kreeg een gerenommeerde kunstenaar gedurende twee maanden de zeggenschap over het gebouw. Resultaat was een ruimtebepalende installatie of een manifestatie van eigen hand. Krijn de Koning, de eerste kerkmeester, maakte middenin het schip een reusachtige constructie met hoog bovenin een aantal gekleurde kamers. Het platform kon via stalen trappen worden bereikt. ‘De Nieuwe Kerk is een fantastisch, ongelooflijk gebouw’, was zijn reactie. ‘Niet alleen is het een “godshuis” en heeft het daardoor vorm en betekenis, maar het is inmiddels ook een tentoonstellingsruimte, een soort evenementenhal. Het is een plek met een sterke ceremoniële en historische betekenis, een kantoor, een opslag, een restaurant, maar ook (en dat is van alle tijden) een publieke ontmoetingsplaats.’

Krijn de Koning, de eerste 'kerkmeester' van de Nieuwe Kerk in Amsterdam, maakte midden in het schip een constructie met hoog bovenin een aantal gekleurde kamers. Foto: Krijn de Koning, 2010.

Nieuwe formules

Kunstenaars worden tevens betrokken bij nieuwe formules waarmee kerken maatschappelijke en samenlevingskwesties op de agenda zetten. In de Preek van de Leek – in 2007 bedacht in Amsterdam en inmiddels een landelijk succes – beklimmen opiniemakers de kansel om binnen de kaders van de kerkelijke preek hun visie te geven op mens en wereld.

Een ander evenement is de tweejaarlijkse Kerkennacht (sinds 2007), waarin kerken rond de langste dag van het jaar op een laagdrempelige manier toegankelijk zijn. In sommige kerken gaat dit gepaard met programma's rond cultuur, erfgoed, muziek en hedendaagse kunst. Een kunstenaar als Tinkebell, bij wie de grens tussen kunst, activisme en publiek optreden is opgeheven, voerde voor beide evenementen projecten uit.

Ten derde is er het zogeheten 'creatief diaconaat': initiatieven (manifestaties, installaties, presentaties, kunst opdrachten) op het raakvlak van kerk, samenleving, zorg en creativiteit, waarbij de artistieke sector wordt uitgenodigd zich maatschappelijk te engageren binnen de diaconale praktijk.

Tot slot vervult kunst een opvallende rol als visuele communicatie bij het kerkasiel; een al oud, maar weer herlevend fenomeen. Tijdens de ononderbroken dienst voor het kerkasiel in de Bethelkapel in Den Haag, van oktober 2018 tot eind januari 2019, stond voorin de kerk een versie van een schilderij van Hansa (Hans) Versteeg uit 2017: een fotografisch geschilderde 'Maria met kind' (*Madonna del Mare Nostrum*), voorgesteld als vluchtelingen, gehuld in reddingsfolie. Het kreeg veel aandacht in de internationale pers en werd het icoon van de missie. Kunst blijkt in kerken een slagvaardige manier te zijn om in te spelen op de actualiteit.

Herbestemming

Parallel hieraan speelt er een heel ander proces. Met het wijkende christendom (zowel in Nederland als in de ons omringende landen) en de blijkbaar onstuitbare ontkerkelijking raken veel kerkgebouwen ontvolkt. Een recente inventarisatie wijst uit dat van de 7110 Nederlandse kerken er inmiddels 1825 zijn herbestemd of op een nieuwe functie wachten. Naar verwachting van de kerken zelf verliest 30 tot 80% van de resterende 5285 kerken de komende tien jaar haar religieuze functie.

Toch wil niemand deze kerkgebouwen kwijt. Ze zijn beeldbepalend voor dorp of stad en symbolisch voor een gedeeld verleden. Tal van buiten gebruik gestelde kerken blijven met vereende kracht behouden. Ze worden woningen en hotels, winkels en cafés, sporthallen en

gezondheidscentra. Voor kerken waar nog in enige mate een eredienst plaatsvindt, wordt gezocht naar een 'cohabitatie' van, bij voorkeur, activiteiten in de culturele en levensbeschouwelijke sfeer. Protestantenvaanden staan daar ruimer tegenover dan rooms-katholieken, voor wie de kerk een gewijde ruimte is, bestemd voor liturgisch gebruik. Omgekeerd verbinden niet-kerkelijke organisaties zich zonder bezwaar met een kerkgebouw vanuit de belangstelling voor het cultuurhistorische en verstilde karakter van religieus erfgoed. Initiatieven op het vlak van muziek en kunst kunnen rekenen op wederzijdse waardering en begrip.

Kunstenaaars

Voor veel kunstenaars is het museum als lege, minimalistische *white cube* niet meer het hoogste ideaal. Zij herontdekken het kerkgebouw als een ruimte die met hun werk een verdiepende dialoog aangaat. Het past ook bij de veranderingen in de kunst zelf: schilder- en beeldhouwkunst staan tegenwoordig naast nieuwe dynamische disciplines als audio- en lichtinstallaties, multimediale projecties, interventies en performances. Met zulke kunst kan flexibel en vloeïend op elke denkbare ruimte worden gereageerd.

Ongetwijfeld is er ook een verband tussen het vertrek van de klassieke gelovige uit het kerkgebouw en de belangstelling van de kunstenaar voor de opengevallen plaats. De ruimte lijkt ontvankelijker voor twijfel en vragen, en verdraagt een bredere invulling van de thematiek. Tegelijkertijd behoudt het kerkgebouw, zelfs als het is afgestoten en herbestemd, voor velen een zeker 'sacraal sediment', een achtergebleven 'heiligheid'. Kunstenaars verwerken die notie vaak in hun projecten.

Een van de pioniers van de interactie tussen kunstwerk en kerkelijke ruimte was de Franse kunstenaar Christian Boltanski. Zijn eerste project voor een sacrale locatie vond plaats in 1986 in de Chapelle Saint-Louis, de oude kapel van het ziekenhuis Saint-Salpêtrière in Parijs. *Leçons de ténèbres* was een installatie van kleine anonieme portretfoto's, archiefladen, draden, lampjes en kaarsen. De wanden waren van boven tot onder gevuld. Boltanski realiseerde zich dat hij daar een 'kunstenaar van ruimtes' werd en het museum achter zich kon laten. Hij noemde de kapel 'een verbijsterende plek. De ambiguïteit is prachtig: patiënten gaan er in gebed en passerende verpleegsters merken nauwelijks dat er iets wordt geëxposeerd. [...] Het is belangrijk dat je er iets maakt wat er past, zodat een bezoeker niet weet of het nou om kunst gaat of om de decoratie voor een religieuze viering.'

Verenigd Koninkrijk

De verstandhouding tussen hedendaagse kunst en religie verdiept zich, schrijft Aaron Rosen in *Art + Religion in the 21st Century* (2015). Het gevolg is dat musea en galeries de thematiek van hun tentoonstellingen aanzienlijk hebben verbreed. Een ander gevolg is, dat religieuze instituties nieuwe kansen zien. Rosen: 'Vooral voor afgestoten en ontwijde ruimtes kan kunst een manier zijn om verloren geschiedenissen te herontdekken of misschien zelfs opnieuw tot leven te wekken.'

In heel Europa veranderen voormalige kerken en kapellen in veelbesproken centra en trefpunten van hedendaagse kunst. Het Verenigd Koninkrijk is in dit opzicht uiterst succesvol. St. John the Divine Church in Gainsborough werd in 2004 de X-Church voor kunstinstallaties en performances. Holy Trinity Church in Brighton werd Fabrica, Centrum voor Hedendaagse Kunst. Clare College Mission Church in Londen, algemeen bekend als Dilston Gallerie, kwam in beheer bij een kunststichting en werd een ruimte voor spectaculaire kunstinstallaties en interventies. Op het terrein van het Yorkshire Sculpture Park voor moderne en hedendaagse beeldhouwkunst, bij Leeds, werd in 2009 de oude St. Bartolomew Chapel geopend als aanvullende expositieruimte. De middeleeuwse St. Mary's Church in York – tussen 1975 en 2001 in gebruik als erfgoedcentrum – is sinds 2004 een venue voor site-specific art, onder supervisie van de York Museums Trust en de York Art Gallery. De locatie werd zo gewild onder kunstenaars en kunstliefhebbers, dat een adequate reactie op hun projectvoorstellen niet meer kon worden gegarandeerd. Vrijwel al deze kerken zijn *listed* als nationaal erfgoed.

Kunstenaarstrefpunten

Ook elders in Europa worden voormalige kerken herbestemd tot hal, centrum of ruimte voor locatiekunst of contemporaine exposities. In Zwitserland is de schitterend gerestaureerde barokkerk van de voormalige abdij van Bellelay elke zomer het geruchtmakende speelveld van een kunstenaar *in residence*. In Italië wordt de crypte onder de San Sepolcro in Milaan gebruikt voor videoprojecties en installaties van internationaal gevierde kunstenaars. In het Duitse Osnabrück is de Dominikanerkerche een *Kunsthalle* voor regionale, nationale en internationale kunst. In Krems, Oostenrijk, staat eveneens de Domikanerkerche in dienst van de kunst: Kunsthalle Krems programmeert er sinds 2017 gedurende de zomer een kunstenaar die er een ruimtebepalend project uitvoert. In Kopenhagen, Denemarken, fungeert de Nikolaj Kirke als het Nikolaj Centrum voor Hedendaagse Kunst; de kerk was al vroeg een kunstenaarstrefpunt toen de Fluxus-beweging er in de jaren zestig opzienbarende happenings en performances hield.

Jonathan Baldock, Theres No Place Like Home, Dilston Gallerie, Southwark Park Galleries, Londen, 2017.
Foto: Damian Griffiths.

Nederland

Nederland kan zich met deze voorbeelden meten. In Deventer was de voormalige Bergkerk jarenlang in gebruik bij Museum De Fundatie. Nationale kunstenaars van naam voerden er grote, plaatsgebonden projecten uit. Vanwege de consequente afstemming op de laatgotische ruimte met zuilen, zijbeuken, grafstenen en plavuizen waren ze uniek in hun soort.

Vergelijkbaar is Notre Dame des Arts, de kunstruimte in de kapel van het voormalige klooster en meisjesspensionaat Notre Dame des Anges in Ubbergen. Exploitatie, verhuur en programmering zijn in handen van vrijwilligers. Het hele complex is sinds 1982 in bezit van de woonwerk-gemeenschap De Reffer. De imposante neogotische kapel, een rijksmonument, is het historische decor voor weekendexposities, presentaties, installaties en performances. 'De kerken en kapellen krijgen nieuwe bestemmingen, maar het spektakel van zonde, deemoed en absolutie blijft springlevend', luidde het treffende commentaar van Marianne Peijnenburg bij haar op de kapel geënte performance *#5 Visit the Lord at your own risk* (2009). 'Mijn boetegang leidt naar een lege apsis: het altaar is verdwenen en mijn smeekbede is gericht aan de leegte.'

Oude Kerk Amsterdam

De Oude Kerk op de Wallen in Amsterdam, tot slot, verwierf als erfgoedruimte voor hedendaagse kunst in amper vijf jaar een internationale status. De kerk, die op zondagen wordt gebruikt door de protestantse Ouderkerksgemeente, kent sinds 2013 een grensverleggend programma. Naast een rijke agenda met kunst- en cultuurmanifestaties, performances en debatten, ontbijtconcerten en museumnachten, realiseren (inter)nationale kunstenaars twee of drie keer per jaar een omvangrijke interventie of installatie. Met elk project slaat directeur en programmamaker Jacqueline Grandjean een brug tussen kerk en stad, vernieuwing en traditie. Ze vergelijkt de kerk met de vrijplaats die Amsterdam vanouds is: een 'ontmoetingsplek van gelijkgestemden in al hun diversiteit; een plek waar gehaald en gebracht wordt, waar men vrij kan denken en spreken'. De kunstenaars die door de jaren heen kerkvullend werk uitvoerden, zouden in het Stedelijk Museum niet misstaan: Christian Boltanski, Tony Oursler, Julianne Swartz, Sarah van Sonsbeeck en tal van anderen. Een recente spectaculaire ingreep kwam van de Italiaan Giorgio Andreotta Calò. Hij beplakte in 2018 alle kerkraden met gekleurde folie, waardoor de ruimte van mei tot september in een magisch rood licht was gedompeld.

Alle opdrachten worden uitgevoerd met de Oude Kerk als uitgangspunt. Het zoeken naar de vele betekenissen van het gebouw blijft de drijfveer. 'Wat is de betekenis van de Oude Kerk voor volgende, niet

In 2018 beplakte de Italiaanse kunstenaar Giorgio Andreotta Calò alle kerkrampen van de Oude Kerk in Amsterdam met gekleurde folie.

gelovige of anders gelovige generaties?', vraagt Grandjean in haar kerkvisie. Die betekenis is breed, 'en daar voelen transcendente domeinen als religie, filosofie en kunst zich juist bij thuis'. Hedendaagse kunst in een kerkgebouw is een weg tot het delen van erfgoed. 'Kunsttentoonstellingen actualiseren het gebouw en trekken een nieuw publiek dat voor het voortbestaan van de Oude Kerk van belang is.' De programmabenedering wortelt in heden en verleden. 'De Oude Kerk werkt vanuit het principe van *context responsive curating*: er worden verbanden gelegd met de fysieke ruimte, maar de context kan ook breder zijn. Zo kunnen de sociale context van de Oude Kerk, of de stereotypering van de Wallen, of de religieuze betekenis van de Oude Kerk als *lieu de mémoire* van de Beeldenstorm (iconoclasme) een rol spelen in een tentoonstelling en nader worden onderzocht en uitgewerkt.' Wie de ruimte vandaag de dag bezoekt, kan niet anders dan overweldigd zijn door de kracht van kerk en kunst.

Tegen deze achtergrond ontwikkelden de zeven kunstenaars en kunstproducenten van het project Kerk en Kunst hun initiatieven.

Literatuur

Harry Bisseling, Henk de Roest, Peet Valstar (red.), *Meer dan hout en steen. Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen*, Zoetermeer 2011

Christian Boltanski, Catherine Grenier, *The possible life of Christian Boltanski*, Boston 2009

Jacqueline Grandjean, 'Oude Kerk Amsterdam. Nieuwe kunst in de Oude Kerk', in: Joost de Wal (red.), *Hedendaagse kunst in Nederlandse kerken. Van Jan Dibbets tot Tinkebell*, Eindhoven / Amsterdam 2017, p. 93-100

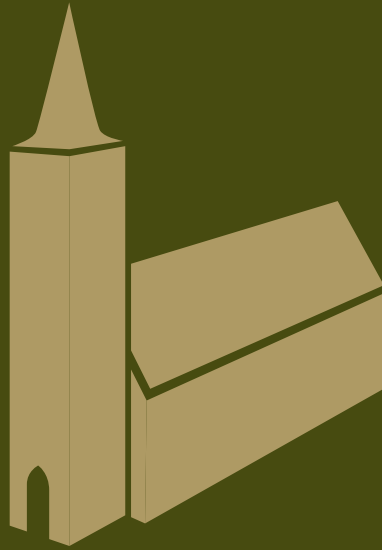
Justin Kroesen, 'Sacraal sediment. Gemengde gevoelens bij herbestemde kerkgebouwen', in: Justin Kroesen, Yme Kuiper, Pieter Nanninga (red.), *Religie en cultuur in hedendaags Nederland. Observaties en interpretaties*, Assen 2010, p. 6-13

Nico van der Perk (Dick van Kampen, Herman Noordegraaf red.), *Creatief diaconaat. Voorbeelden uit de praktijk*, Vught 2013

Aaron Rosen *Art + Religion in the 21st Century*, Londen 2015

Regn. Steensma, *In de spiegel van het beeld. Kerk en moderne kunst*, Baarn 1987

Joost de Wal, 'Kunst in de kerk, 1990-2015', in: *Hedendaagse kunst in Nederlandse kerken. Van Jan Dibbets tot Tinkebell*, Eindhoven / Amsterdam 2017, p. 24-34

Petruskerk Leiden

1-3 november 2019

Krien Clevis

Lux Perpetua

Fotografie

In uitvoering

Lux Perpetua

In de Leidse Petruskerk markeert de avond van Allerheiligen (1 november) het officiële begin van het fotoproject *Lux Perpetua* van Krien Clevis. Het is meteen ook de start van de novembermanifestatie van Kerk en Kunst in het programma Toekomst Religieus Erfgoed.

Licht

Tientallen (gedoofde) kaarsen zijn verspreid door schip, zijbeuken en kapellen. Het tabernakel in het koor staat open. Clevis heeft haar analoge camera in stelling gebracht op het orgelbalkon boven de entree. *Lux Perpetua* is de eerste statie op de route naar kerkgebouwen in een ander licht.

De bijeenkomst staat in het teken van verbinding en verwachting. Presentaties in het middenschip belichten de kansen van kerken in een seculiere tijd. Kerkgebouwen worden gesloten en verkocht, of kerkbesturen zoeken naar aanvullende exploitatie. Herbestemmingen zijn aan de orde van de dag. In succesvolle gevallen wordt een kerk weer de spil van een gemeenschap. De voormalige rooms-katholieke Cuyperskerk in Sas van Gent bijvoorbeeld is tegenwoordig een overdekte boerenmarkt; de kerk heeft de slager teruggebracht in het dorp.

Een line up van kunstenaars en kunstproducenten, de uitvoerders van Kerk en Kunst, demonstreert ambitie en grote vindingrijkheid. Verspreid door het land wordt vanuit de kunst naar een nieuwe rol voor het kerkgebouw gezocht.

Afsluitend, als symbool van continuïteit en toekomst, maar ook van leven en verrijzenis aan de vooravond van Allerzielen, worden aan één kaars de andere kaarsen ontstoken. Het licht reist van hand naar hand door de kerk. Op dat moment maakt Clevis haar eerste Leidse Allerheiligenfoto voor *Lux Perpetua*.

Allerzielen

De volgende dag, met Allerzielen, zijn zes van de zeven Leidse parochiekerken en kapellen in de late middag een paar uur open. De hoog oprijzende Josephkerk in het Noorderkwartier is intiem verlicht. Overall branden kaarsen. Er is veel werk van gemaakt. De lampen in de boog achter het altaar zijn bij nader inzien aan gelaten, 'anders is de kerk te donker'. Een vrijwilligster stelt vast dat het wel wat stiller is dan gehoopt. Kerk en parochie hebben niet echt aan publiciteit gedaan. In de stads- of buurtkrant is geen bericht verschenen. Maar er is nog tijd voor aanloop.

Halverwege het schip heeft Clevis (net als in alle andere kerken) een beeldscherm geplaatst. Een diashow toont overzichten en details van gebouw en interieur, maar de lens dwaalt ook door keuken, kamers en zolder. Clevis brengt je naar plekken waar je als gewone bezoeker nooit komt.

De kapel van de begraafplaats Zijlpoort is open, maar het massieve spijlenhek voor het schip is dicht. Hetzelfde geldt voor de Hartebrugkerk in het voetgangersgebied van het centrum. In de entree een gloed van kaarsen. Winkelend publiek stapt snel even binnen. Achter het hek, in het schip, trekt op Clevis' beeldscherm de verborgen wereld van de kerk voorbij.

Tegen zessen ordent de koster de kaarsenbakken. Dan sluit hij de grote deur van de hoofdingang.

Krien Clevis

Lux Perpetua

Leiden: Hartebrugkerk, Lodewijkkerk, Josephkerk, Petruskerk, Antoniuskerk, Maria Middelaresherk, kapel begraafplaats Zijlpoort
1-3 november 2019

In gesprek

Krien Clevis

Kerkgebouw en fotografie

In gesprek met kunstenaar Krien Clevis, die de transformatie van Leidse kerken registreert in haar 'gestolde' foto's. Een proces van behoud en hervorming.

De rooms-katholieke kerkgebouwen in Leiden die kunstenaar Krien Clevis met haar camera in hun transitie volgt, zijn zelf al de uitkomst van krimp en verandering. In 2012 ontstond, na een eerste ronde van fusie en afstotingen, de Heilige Petrus en Paulusparochie. De parochie bestaat nu uit zes kerken: Hartebrugkerk, Lodewijkkerk, Josephkerk, Petruskerk, Antoniuskerk en Maria Middelareskerk (en de begraafplaats Zijlpoort). Alle kerken zijn nog in gebruik voor de eredienst. Vier ervan zijn rijksmonumenten.

Maar de uittocht zet door. Een nieuwe fase wacht. De kerken staan aan de vooravond van een nieuw transformatieproces. De gevolgen kunnen ingrijpend zijn voor de betrokkenen en beeldbepalend voor de stad.

Vijf jaar lang, tussen 2019 en 2024, registreert Clevis dit proces van behoud en hervorming. Opdrachtgever is het parochiebestuur HH Petrus en Paulus. Financiers zijn landelijke en regionale fondsen, de gemeente Leiden en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Clevis: 'Het moet het verhaal worden van de beleving van de kerk. Niet alleen als plek, als "eeuwig huis", maar ook in de gestalte van iedereen die betrokken is.'

Plaats

Hoofdthema van Clevis' fotografie is de 'plaats': de verloren plaats, de historische plaats, plaatsen van verandering, plaatsen overschreven door een andere plaats. Lange tijd verdween ze er letterlijk voor onder de grond. Ze dook in catacomben en mausolea en fotografeerde de metroaanleg onder het Rokin in Amsterdam. Ze keek onder vloeren en in kelders, vond herinneringsplekken in huizen, grotten en bossen, zag gevels bij lamplicht en muren met littekens. Intrigerend genoeg komt veel daarvan samen in een kerkgebouw.

‘Het gebeurt in een ogenblik.
Dan ontstaat de foto die je nooit had voorzien.’

Voor haar omvangrijke projecten op locaties door heel Europa voert ze eerst met een digitale camera verkenningen uit. Daarna volgt het echte doel: een eenmalige, analoge foto, gemaakt met een technische camera die ze laadt met een enkelvoudig negatief. Zo'n foto luistert uiterst nauw. De keuze van plaats en standpunt is doorslaggevend, en vergt dagen, soms weken van voorbereiding. Clevis: 'Je moet een plaats niet overvragen. Een plaats geeft zich. Je moet zoeken. Je moet wachten. Het gebeurt in een ogenblik. Dan ontstaat de foto die je nooit had voorzien.'

De uiteindelijke analoge foto – een 'gestold moment' – wordt vergroot en afgedrukt en in een speciale, door Clevis ontworpen lichtkast geplaatst. Dat kan een kast van geroest ijzer of oude beddenplanken zijn, maar ook van iets met de geur van sigarenkistjes en etherische olie. Voor de kasten bij de kerkfoto's staat het materiaal al klaar: houten platen waarmee tijdens bouwwerkzaamheden de wanden van een lift werden beschermd. Ze zijn beschreven en betekend met pennen en stiften; een bont palet van gebruik gedurende alle transformatie. Door het samenspel van kast en beeld wint de foto aan magie. Ze herscheppen het beeld van een plaats in een nieuwe plaats.

Parochianen

Clevis' project loopt vijf jaar. In deze periode vindt in Leiden alle besluitvorming plaats. De ene kerk verdwijnt, de andere wordt mogelijk opengebrouwen voor een ondergrondse fietsenstalling. Clevis registreert de metamorfose van verbouwing en herbestemming, zelfs sloop, maar ook revitalisatie. Omdat een architectonische verandering traag verloopt, richt ze zich tevens op de sociale dynamiek van de parochianen. Voor parochiaan en bouwadviseur Wilbert Hettinga, met wie Clevis haar projectplan schreef, is dit een waardevolle toevoeging. 'Als je een gebouw vastlegt is dat prachtig en toon je historisch besef. Maar zonder een geloofsgemeenschap betekent een kerk niets.'

In dat besef doorzocht Clevis het Leidse Erfgoedarchief. Ze ontdekte dat kerkbesturen al rond 1900 samen met hun kerkgebouw werden gefotografeerd. Dit gebruik pakt ze met haar project weer op. Op deze manier kan ze ook de meer traditionele kerkgenootschappen, die tegen de trend in groeien en hun kerkgebouw nieuw leven inblazen zonder het te veranderen, toch in het transitieproces betrekken. Dat het een project van lange adem is, is dan een voordeel. Zo komt ze vaak over de vloer en wint ze hopelijk vertrouwen. Clevis: 'Ik werk met kosters, besturen, commissies en vrijwilligers. Ik laat ze meedenken. Zij kennen hun kerk van haver tot gort. Ik vraag: wat vind jij een mooie plek? Dan gaan we samen kijken. Daar leer ik van. Ik ben met hen in gesprek.'

Clevis is een kunstenaar met een wetenschappelijk oog. In haar proefschrift voor de Leidse universiteit plaatst ze haar werk in het licht van autobiografie, geografie, archeologie en sociale verhoudingen. Ze spreekt van ‘participerende observatie’ en ‘observerende participatie’. Deze kaders gelden ook voor haar kerkenproject. Clevis: ‘Mensen hebben invloed op de notie van een plaats. Ze vertolken de stem ervan. Bij plaatsen in transitie zie je vaak dat er een strijd is tussen partijen. Ook hier in Leiden: je hebt de pessimisten, die pragmatisch zijn: een te grote kerk kun je herbestemmen, we pakken de fiets wel naar een andere. En je hebt de optimisten, meer behoudend, die zichzelf als onderdeel van de revitalisering zien. Een kunstenaar heeft de kans om zulke verschillen boven te halen. Daardoor kunnen ze naast elkaar bestaan. Je maakt zoets heel anders duidelijk dan de politiek zou doen.’

Licht

De eerste fase van de Leidse transitie markeert Clevis door het fotograferen van de zes kerken tijdens Allerheiligen en Allerzielen (1 tot 3 november 2019). Het is een katholiek hoogtijmoment waarop veel gelovigen een kaars branden ter nagedachtenis aan de doden. De kerken baden dan in het licht. Clevis doopt dit projectmoment *Lux Perpetua*, ‘eeuwig licht’. De titel is tevens een herinnering aan het verre verleden, toen kerken nog met kaarsen werden verlicht, maar ook een verwijzing naar verrijzenis en leven. Bovendien illustreert het projectmoment Clevis’ visie, dat er goed niet alleen een ding is, een object, maar evenzeer een performance, een handeling. Kerkbezoekers maken én zijn zelf het licht. Ze verrichten een oerhandeling en geven die door naar de toekomst.

De openstelling van de gebouwen krijgt deze drie dagen extra aandacht. Hettinga: ‘Katholieken houden hun kerk toch wat meer gesloten dan protestanten. Het mooie van deze manifestatie is dat je mensen makkelijker binnenhaalt. Ze komen hier, we raken in gesprek en ze vinden het bijzonder. Zo’n manifestatie met kaarslicht is uitnodigend. Een feeëriek moment. Het is een manier om ook anderen van zo’n gebouw te laten houden.’

Zo was het

Voor Hettinga, parochiaan van het eerste uur, heeft het fotoproject een diepmenselijke kant. De kunst van Clevis bewaart immers wat mensen misschien gaan verliezen. ‘Je haalt een kerk weg en sommigen zijn daardoor geschokt. Ze houden van hun kerk. Zo’n gebouw deelt lief en leed. Je deed er je eerste communie. Je ouders zijn van daaruit begraven. Die moderne kerken hebben mensen met dubbel-tjes en kwartjes betaald. En hen moet je gaan vertellen dat de kerk verdwijnt en het geld in andere kerken wordt gestoken. Dat ligt gevoelig.’ De foto’s hebben dus een grote meerwaarde. ‘Je laat zien

Petruskerk Leiden, 'Lux Perpetua'. Krien Clevis, 1 november 2019.

Petruskerk Leiden, Krien Clevis aan het werk, 1 november 2019. Foto: Michel Mees.

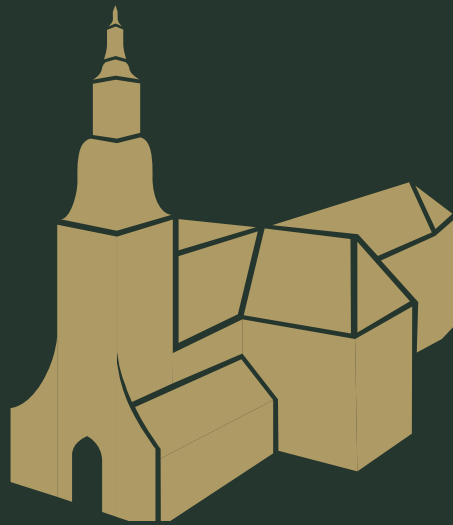

Harteburgkerk Leiden. Foto: Krien Clevis, 26 september 2019.

dat de besluitvorming zorgvuldig was. En je laat voor later ook zien: zo was het. Dat maakt zo'n project voor iedereen belangrijk.'

Het kunstinitiatief van Clevis verdient navolging, vindt Hettinga. 'Ik denk zeker dat zoiets ook in andere steden werkt. In Rotterdam zullen zestien kerken sluiten. Die vragen nieuwe bestemmingen. Laat ze daar ook maar eens met zo'n historisch besef kijken voordat de bij erin gaat.'

'Clevis', zegt Hettinga, 'gaat naar plekken waarvan je over veertig, vijftig jaar weer weet hoe mooi ze waren. Dat maakt zo'n foto zo bijzonder. Onze foto's zijn vergankelijk. Die van haar niet.'

Der Aa-kerk, Groningen

16 november 2019

Sijas de Groot

Perspective

Theater

In uitvoering

Perspective

Op de ochtend van Sijas de Groots audiowandeling is het druk in Groningen. De Der Aa-kerk is het middelpunt van vier evenementen tegelijk: de wandeling, een markt, de Sinterklaasintocht en, binnen de muren, een grote vintage kledingverkoop. Het team van De Groot vraagt zich af of het project wel bestand is tegen zoveel chaos en rumoer.

Stad als toneel

Perspective duurt een uur en wordt vier keer herhaald. Elke sessie telt zo'n twintig deelnemers. Iedere deelnemer wordt uitgerust met een koptelefoon. De Groot draagt een zender en een tablet met een digitaal draaiboek. Muziek – golvend als het water waar de schippers-kerk ooit aan lag – en eerder opgenomen gesprekken worden getimed afgespeeld.

Voor je oren ontvouwt zich het toneel van de stad. De omgeving verandert in een decor. Fietsers en voetgangers worden figuranten. Straatmeubilair dient als rekwisiet. De kerk staat op een podium. Wanneer actrice Nina van der Woude uit de coulissen stapt, blijkt zij de stem te zijn die al een poos tot je spreekt.

Scène na scène krijgt de Der Aa-kerk gestalte. De toren die vroeger uitzicht en bescherming bood, doet dat, volgens een geluidsfragment, nog steeds: bovenin hangen tegenwoordig de zenders en masten van de hulpdiensten. Verderop, bij het noorder transept, worden eeuwen aan kerkelijk metselwerk geduid. Een aanbouw die oud lijkt, is dat niet. Dakbekroningen worden toegelicht. Langzaam wordt de kerk uit elkaar genomen en al wandelend weer in elkaar gezet.

Kerk als chillplek

Op het plein naast de kerk staat een lange stoet jongeren. De kop van de rij verdwijnt in een deur achter de toren. Binnen, tussen orgel en koor, voltrekt zich een waar spektakel: tweedehands kleding, afkomstig uit recyclecontainers, wordt als vintage aangeboden en verkocht. De succesvolle pop-up die door heel Noord-Europa reist, gebruikt voor één dag de Der Aa-kerk als lucratieve tempel. De grootste Vintage

Kilo Sale van Duitsland komt naar Groningen!, luidt de online werving. We brengen je vintage vibes met vintage zomerkleding voor € 20 per kilo. Grote merken uit de jaren '60-'90. Goede muziek. Gezellige omgeving en chillplek. Betalen met Kaart en met Cash is mogelijk. Laten we samen de vintage life verspreiden!

Perspective wordt voortgezet te midden van kledingrekken, pashokken, weegschalen, kassa's en honderden gretige zoekers. Het rumoer past wonderwel bij het concept van het participatietheater. Schijn en wezen lopen curieus door elkaar.

Vanaf de preekstoel leidt Van der Woude het publiek in de herenbanken langs verleden en toekomst van de kerk. 'Zou je in het koor kunnen wonen terwijl in het schip het orgel wordt gestemd?'

Ervaring

Perspective gaat niet om aanschouwen, maar om ondergaan. De kerk wordt een ervaring. Het gebouw dat je verlaat is een ander gebouw dan je binnenging. Je bent deel geworden van het mozaïek van de geschiedenis. Je bent meegevoerd op de tijdstroom van de plek.

Het lawaai van de stad heeft het project allerm minst verstoord. *Perspective* gedijt juist bij dit soort interactie. Ook De Groot is positief verrast. 'Misschien zoek ik voor nieuwe audiowandelingen alleen nog kerken met grote vintage sales.'

Sijas de Groot

Perspective

Der Aa-kerk Groningen
16 november 2019

Uitvoerenden:

Sijas de Groot (concept)
Sijas de Groot, Nina van der Woude (spel)
Juul Huitema (productie)
Remko Wind (muziek)
Teackele Soepboer (techniek)

In gesprek

Sijas de Groot

Kerkgebouw en theater

In gesprek met theatermaker Sijas de Groot, die als huurder van de Groningse Der Aa-kerk voor bezoekers een reis creëert over de veranderlijkheid van een plek.

'Ik ben *zelf* de herbestemming', zegt Sijas de Groot. 'Ik ben zelf de nieuwe eigenaar van de kerk. Ik ben zelf het andere verhaal.' Zo'n observatie is typisch voor zijn originele kijk op alledaagse zaken. Sinds kort huurt de theatermaker een ruimte in de Groningse Der Aa-kerk. Ook na de uitvoering van zijn kunstproject blijft hij er werken.

De Der Aa-kerk wordt al tientallen jaren niet meer gebruikt voor de eredienst. Het gebouw is nu de hoofdvestiging van Bijzondere Locaties Groningen, van waaruit vijf kerken worden geëxploiteerd. De locatie trekt een breed publiek: symposiumbezoekers, concertgangers, whiskyproevers, wijnkenners, feestvierders. Erfgoed en stadsbewoner verkeren hier in een begenadigde symbiose.

Aanleiding

Het theater van De Groot is een mengvorm van participerende performance en audio, happening en handelende locatiekunst; een eigentijdse variant van time based art. Het publiek gaat zelf op reis. 'Eerder maakte ik *Tussenland*, een meditatieve luisterwandeling van Leegkerk naar Groningen. Die ging over de invloed van het platteland op de stad, en andersom. Via een koptelefoon kreeg je vragen, verhalen en informatie over het gebied dat je doorkruist. Zo maak ik de lagen en waarden van een landschap zichtbaar.'

'In het oor: geluiden, woorden, vragen, muziek en stilte', schreef architect Maartje ter Veen, deelnemer aan *Tussenland*. 'Verhalen van vroeger, de historie van plekken, de zondagschool, een terp, strijd met water. Onzichtbare veranderingen, toch zo aanwezig. Wat was is niet meer, al zijn de sporen er soms wel - als je goed kijkt.'

‘Een kerk die al zo lang staat geeft zo veel informatie.
Alle narratieven liggen er al.’

De Groot: ‘Vorig jaar vroeg een festival me iets te doen met een oud kerkenpad. Ik liet wandelaars in gesprek gaan met bewoners en kenners over landschap, religie en mens. Dat leidde tot een uitnodiging voor Kerk en Kunst.’

Veranderende plaats

‘Ik ben geïnteresseerd in de veranderlijkheid van een plek. Dat kan een landschap zijn, een stad, een wijk, een gebouw. Wat is de betekenis van een plaats? Wat is de waarde? En hoe haal je zo iets naar boven?’

‘Elke plek is gelaagd en elke laag heeft een eigen thema. Ieder van ons vult dat in met zijn eigen beeld. Zet een ingenieur voor een schilderij met een brug en je krijgt een ander verhaal dan wanneer je kijkt met een kunsthistoricus. Dat spreekt me aan. Ik praat daarom met een stadsplanner, een geschiedkundige, een bewoner, een specialist. Al hun thema’s komen samen in een plek of een landschap. Ik gebruik theater om anderen daarvan te doordringen.’

Der Aa-kerk Groningen

De keuze voor de stadse Der Aa-kerk – en niet voor een van de oude kerkjes waar de provincie er zoveel van heeft – was vooral praktisch. ‘Ik verblijf in de stad, ik ben bezig met de stad. Dan is deze kerk volkomen logisch. Voor mij als mens gebeurt het in de stad. Zou je een kerk op het platteland nemen, dan vraagt dat echt een langere adem.’

Voor zijn project ontleedt hij de kerk en legt hij diepere lagen bloot. ‘Ik deconstrueer de ruimte. Hoe zit het met de context. De geschiedenis. Wie waren de gebruikers. Wie gebruikt de ruimte nu. Dan het gebouw: de architectonische kant, interieur, exterieur. De openbare ruimte rond de kerk. De directe omgeving. Maar ook de rituelen. Een kerk die al zo lang staat geeft zo veel informatie. Weet je, ik hoef niet op zoek naar een nieuw narratief. Alle narratieven liggen er al.’

De Der-Aa-kerk is een evenementenkerk. De facilitaire dienst loopt er af en aan. Trolleys galmen door de ruimte. Toch is dit soort economische bedrijvigheid in wezen niets nieuws. ‘Iemand vertelde me dat een kerk vroeger gewoon een fabriek was, een kerkfabriek. Er werd niet alleen gebeden en gezongen tot het Hoge, maar er werd ook bepaald of er dijkversterking nodig was. Veel mensen weten dat niet.’

Theater

Uit dit soort hervonden verhalen kiest hij de bouwstenen voor zijn kunst. Maar minstens zo belangrijk is zijn omgang met het ‘hier en nu’. Het theater van De Groot neemt je niet mee naar een geacteerd

fantasiewereld, maar bewerkt en verhevigd de realiteit van het moment. 'Daarom ontwikkel ik een set up die daarop inspeelt. Dat is het mooie van theater: het benadrukt het hier en nu.'

Eigenlijk begint zijn theater al tijdens de voorbereidingen. Het in-de-kerk-zijn is al een performance. 'Er belt iemand aan bij de kerk en zegt: ik heb hier op zondagschool gezeten. Zeg ik: wilt u even binnenkijken? Graag, dat dat nog kan. Je loopt door de ruimte naar de sacristie. En dan heb je je eerste verhaal. Zo komt een gebouw tot leven.'

Grenzen

Maar als alles theater is, zijn er dan nog grenzen? Daar kun je, zegt De Groot, verschillend naar kijken. 'Allereerst is deze kerk ooit een fietsenstalling geweest. Dat was dus kennelijk geen probleem. Maar je kunt je natuurlijk afvragen of een optreden van Metallica hier past. Of een housefeest. Sommigen betreuren het dat hier wijn- en whisky-feesten zijn, want dat is duivels. Maar als je de kerk niet uit die middelen onderhoudt, stort hij in. Ik denk dat velen wel blij zijn met hoe het gaat. Het kan niet anders.'

Zelf verkent hij andere grenzen. Geen morele, maar vooral praktische. Als tegenprestatie voor zijn kerkelijke hand- en spandiensten (op verzoek brengt hij bijvoorbeeld spullen met een bakfiets naar een andere locatie), hoopt hij op kansen die hem helpen bij zijn werk. 'Ik vroeg aan de beheerder: kan ik hier een week werken met studenten? Natuurlijk kan dat. Kan ik hier slapen? Waarom niet. Zou ik de sleutel kunnen krijgen om er ook in de avond te kunnen werken? Ja, maar dan is de kerk niet verwarmd. Goed, dan moet ik dus extra kleding dragen, want verwarming van de ruimte is duur. Dan zoek ik uit hoe dat moet.'

'Ik werk binnen het gedachtegoed van deze kerk. Als fluïde kunstenaar ga ik fluïde met de ruimte om. Ik zou morgen kunnen horen dat ik er die dag niet kan werken. Maar die prijs wil ik wel betalen. Ik geloof dat het goed is om zo met de ruimte om te gaan. Door mijn onderzoek begrijp ik de organisatie. Ik begrijp de stichting en de kerk. Het gebouw is er voor de stad.'

Project

'Ik zoek voor mijn project in de Der Aa-kerk een vorm waarbij ik kan inspelen op de plek. Niet alleen op het gebouw, maar ook op de gebeurtenissen eromheen. Op zondagochtend is zo'n project weer heel anders dan op een dag dat er markt is. Daar probeer ik als maker mee te werken.'

‘Ik neem telkens vijftien mensen mee door de kerk en de publieke ruimte. Iedereen krijgt een koptelefoon. Je luistert tijdens de wandeling. Er is een actrice die meeloopt en spreekt. Zij schakelt tussen de lagen. Zo wordt de geschiedenis zichtbaar. Maar je ondergaat bijvoorbeeld ook de verandering van het licht. En ondertussen stel je je eigen vragen.’

De Groot ontdekte dat er op het moment van de uitvoering van zijn project ook een commerciële tweedehands kledingmarkt in de kerk is gepland. Voor de kerkbeheerder is die samenloop van omstandigheden geen probleem. De deelnemer aan de wandeling zal dus oog in oog staan met de geldwisselaars van vandaag.

Religie

De Der Aa-kerk heeft al lang geen religieuze functie meer. Toch ervaren bezoekers van herbestemde kerken vaak nog wel de aanwezigheid van een ‘sacraal sediment’. Speelt religie bij De Groot een rol? ‘Mijn vader is theoloog. Religie zat in mijn opvoeding. Ik heb er wat mee. Ook met het metafysische. Ik ben een fan van de boeken van Joseph Campbell, de Amerikaanse mythologie- en religiekenner. Hij laat zien waar verhalen werkelijk over gaan, waar ruimtes werkelijk voor bedoeld zijn. Mijn eigen generatie komt dan uit bij de yoga, mindfulness, aandachtstraining. Bij stilte, zelfreflectie. En gemeenschappelijkheid.’

‘Stil zijn krijgt in zo’n gebouw een meerwaarde. Misschien is dat de reden waarom de Groningse Universiteit de kerk soms huurt. Hier vindt elk jaar de Nacht van Kunst en Wetenschap plaats. Ze kiezen kennelijk toch liever een voormalige kerk dan een kantoorpand.’

‘Onze ervaringen worden, denk ik, steeds fragmentarischer. We staan steeds meer los van elkaar. Daarom vind ik bij elkaar komen belangrijk. Misschien schuilt religie voor mij wel in het samenbrengen van mensen. Dus ja, ik heb wat met het religieuze. Met het spirituele vooral.’

Toekomst

Door er een ruimte te huren, blijft De Groot nog een poos betrokken bij de kerk. Hij zal het gebouw verder onderzoeken. Hij zal lagen verkennen en verhalen vertellen. De beheerder zegt die continuïteit te waarderen.

Hij broedt al op ideeën voor een vervolg. ‘Ik zou wel naar Santiago de Compostella willen lopen. Maar de moderne pelgrim heeft geen tijd. Als we nou eens met een gezelschap in dit gebouw op een lopende band gaat wandelen terwijl je spreekt over de herbestemming van een kerk? Dat kun je in het land op verschillende plekken tegelijk

doen. Daar hebben anderen dan zo'n zelfde gesprek. Er zal een gids aanwezig zijn. Je loopt eerst twee uur in stilte. Misschien een stuk alleen. Daarna bespreek je wat de ruimte betekent. Je kunt hier zelfs slapen, dan wordt de kerk een herberg. Je maakt een interne wandeling. Je gaat niet naar buiten. Je nodigt de burgemeester uit, de boeren, de ondernemers. Zo help je de kerken dus verder. Zo geef je ze iets terug.'

Theatermaker Sijas de Groot:
'Misschien schuilt religie voor mij wel in
het samenbrengen van mensen.'

Janskerk, Utrecht

16 november 2019

SETUP

Re:connect

Interactieve kunst

In uitvoering

SETUP

Een Digital Art Expo, dat is in de Janskerk iets nieuws. Voor een avond is de voormalige kapittelkerk een futuristische kunsthall. Het interieur baadt in een kleurrijk licht. Tussen de pilaren het materiaal van een nieuwe religie: computers en monitoren, kabels en stekkers, stands vol digitale mysteries, tekstborden in een fel en eigentijds concept. Veel aanwezigen zijn relatief jong.

Medialab SETUP heeft van vijftientig makers uit de creatieve industrie een tiental grote innovatieve installaties bijeengebracht. De rode draad: mediakunst als mensbeeld. En ook: hoe de actuele technologie mensen verbindt. 'De kerk heeft meer sfeer dan op kerstavond', zegt een ervaringsdeskundige.

Participatie

De meeste projecten zijn interactief. Dat vraagt het nodige van het publiek. Participatie is een onderdeel van het kunstwerk; de bezoeker raakt letterlijk al doende datawijs.

De ontwerpers – vaak duo's of teams – begeleiden persoonlijk hun installaties. Studio SPÉS richt zich op verkeerstromen en gedragspatronen in stedelijk gebied (Desire Lanes). Op een speelse manier krijgt het psychotechnische onderzoek profiel: digitale middelen en een maquette vol mieren concretiseren inzichtelijk de 'olifantenpaden' van de mens.

In het zuider transept demonstreert een pottenbakrobot de versmelting tussen mens en machine. 'De robot, die met verschillende armen en gereedschappen kan helpen, heeft de kennis, maar de mens is onmisbaar voor een gewenst resultaat', luidt de quote van bedenker Casper de Jong voor SETUP. 'Door samen met de robot te pottenbakken, kunnen mensen de ongemakkelijke dans tussen mens en machine ervaren.' De gedraaide pot is dus het tastbare bewijs van de delicate balans tussen een warm gevoel en kille mechanica. Een jonge vrouw neemt achter de cyborg plaats. Op haar T-shirt de tekst: *Your wounds are holy.*

Klimwand

Twee installaties zijn speciaal voor Kerk en Kunst bedacht: een deepfakevideo die zich in de Janskerk afspeelt (van Yifan Yaing en Sander de Jong), en als centrale attractie de akoestische klimwand Klimax van Eva Asscheman.

De klimwand in het verhoogde koor verheft zich moeiteloos boven de rest. De afgeknotte vorm is een echo van de verdwenen klokkentoren. Elke klimgreep – twaalf per wand – produceert bij aanraking een eigen toon. Wie tegelijk met anderen de wanden opgaat, wordt vanzelf een kerkorkest. De muziek is geschreven door componist Marnix Vinkenburg en daarna digitaal in de installatie geladen.

Asscheman: 'Elke wand heeft een eigen klankkleur. Eén wand bestaat uit blokfluitmelodieën. De wand bij de ingestorte klokkentoren is een carillon. Orgelgeluid komt van de kant van het orgel. Het koor is ontleend aan de gregoriaanse muziek.' Alle componenten zijn door Vinkenburg secuur op elkaar afgestemd. 'Als je klimt moet je natuurlijk niet vals gaan klinken.' Het sprankelende geluid is uitermate vrolijk.

Vindt ze de Janskerk een kerk? 'Mijn academie zit om de hoek, maar ik was nog nooit binnen geweest. Er staan wel altijd vrachtwagens van de catering en zo. Het is een soort evenementenhal. Maar toch... Ik weet niet wanneer je iets wel of geen kerk noemt. Zo'n gebouw is altijd indrukwekkend. Zodra je binnenkomt voel je je klein.'

Asscheman verleidt haar publiek zich opnieuw tot de ruimte te verhouden. 'In een kerkgebouw is iedereen zachtjes en bedeesd, maar als je al klimmend luide muziek maakt, ga je wel los. Dat sluit weer mooi aan bij mijn idee van herbestemming. Met zo'n installatie doorbreek ik vaste patronen. Als mijn werk ervoor zorgt dat je in een kerk anders gedraagt, verander ik dus ook de betekenis van het gebouw.'

Mocht ze ooit gevraagd worden voor een nog 'functionerende' kerk, dan laat ze haar klimwand zingen met een koor. 'Zo'n gebouw is dan nog gewoon een gebouw, maar het verschil zit hem in de mensen die eraan verbonden zijn. Zij zijn een levende muzikaliteit. In de wand stop ik dan een nieuwe compositie. En ik maak denk ik een echte klimchoreografie.'

**SETUP in samenwerking met de Hogeschool voor de Kunsten
Utrecht en Oneseconds**

Re:connect

Janskerk Utrecht
16 november 2019

'Ik weet niet wanneer je iets
wel of geen kerk noemt.
Zo'n gebouw is altijd indrukwekkend.
Zodra je binnenkomt voel je je klein.'

In gesprek

SETUP

Kerkgebouw en interactieve kunst

In gesprek met SETUP, een Utrechts medialab voor nieuwe technologie en cultuur dat een kritische blik werpt op de gevolgen van de digitale wereld voor onze samenleving.

Uitgelachen worden door een robot. Mondriaans maken met een algoritme. Solliciteren bij een commissie van computers. Een klimwand (in een kerk) die klinkt als een carillon. SETUP is een Utrechts medialab voor nieuwe technologie en cultuur dat je stevig aan het denken zet.

SETUP werpt een kritische blik op de gevolgen van de digitale wereld voor onze samenleving. Het lab – een stichting van jonge creatieve cyberkenners: planners, denkers, schrijvers, performers, techneuten – ontwikkelt samen met kunstenaars en ontwerpers projecten die de nieuwste technologie ontsluiten voor een breed publiek. Kunst, is de ervaring, maakt complexe zaken inzichtelijk en concreet. Kunst maakt de toekomst invoelbaar. Kunst verbindt burgers en maakt ze weerbaar en mondig. Dat leidt bij SETUP niet tot het bekende ‘ouderwetse’ kunstwerk aan de muur, maar tot dynamische ervaringsprojecten als aanjagers van reflectie en debat.

In de Utrechtse Janskerk brengt SETUP voor één dag een tiental van deze uitdagende projecten samen. De historische ruimte ontfermt zich over de kunst van profeten.

Glimlach

‘Wij zoeken nieuwe verhalen en beelden om de toekomst te duiden’, zeggen Jelle van der Ster en Marijke Hessels van SETUP, verantwoordelijk voor het project in de Janskerk. ‘Er is een samenleving aan het ontstaan die kritisch is over technologie. Burgers denken daarover na en iedereen moet eraan mee kunnen doen. Wij opereren op het front van dit soort ontwikkelingen.’ En die ontwikkelingen gaan snel. ‘Gisteren hadden we het over drones, vandaag over kunstmatige intelligentie. Hoe geef je zo iets weer? Alles wordt steeds abstracter – des te belangrijker om het artistiek te verbeelden. Kunst zorgt voor

een nieuwe vocabulaire. Artistiek ontwerpend onderzoek helpt om met elkaar de discussie aan te gaan.’

De projecten van SETUP zijn speels, slim en grappig, maar hebben altijd een scherpe ondertoon. In kunst met een ‘ongemakkelijke glimlach’ wordt de maatschappelijke urgentie het beste tastbaar. ‘Hoe maken we iedereen weerbaar als er onder bedrijven technologische coalities ontstaan? Zijn we in staat te bepalen welke agenda ze hebben? Is hun agenda maatschappelijk of juist niet? Is wat ze doen ethisch verantwoord?’ Je mag, zegt SETUP, de nieuwe technologie vieren, maar je moet je wel wapenen tegen de risico’s. Een menswaardige toekomst kan niet zonder een ethisch tegengeluid.

Herbestemming

Het debat over digitale technologie is zwaar gepolariseerd, stellen Van der Ster en Hessels. ‘De utopisten van Silicon Valley staan tegenover de doemdenkers van Brave New World. Wij zeggen: dat zijn extremen. Wij leren mensen ertussenin te gaan staan.’

Interessant genoeg signaleert het medialab dezelfde polarisatie bij de herbestemming van kerken. De standpunten kennen felle uitersten. De ene groep vindt dat alles kan, ‘zelfs een slachthuis’, maar de andere laat alles het liefst bij het oude. Ook in deze discussie biedt kunst een nieuwe opening. ‘Een kunstwerk wordt dan de as waarlangs je het perspectief van de ander kunt laten bewegen.’

Janskerk Utrecht

SETUP werkt vanuit een grote diversiteit aan ruimtes: bibliotheken, scholen, soms zelfs een Mongoolse tent. In een nieuwe omgeving, zo blijkt, kijk je met nieuwe ogen naar een oud probleem. Voor SETUP is een kerkgebouw dus geen vreemde eend in de bijt.

De Janskerk in het oude centrum van Utrecht is de uitkomst van een zoektocht langs verschillende kerken. ‘De Lutherse Kerk in de Hamburgerstraat leek ons eerst de leukste. We kennen een kunstenaar die daar een project met preken had gedaan. Zij was lovend over de samenwerking met het bestuur.’ Maar doordat zich onverwacht de mogelijkheid voordeed van een alliantie met de jubilerende opleiding Interactive Performance Design van de Utrechtse Hogeschool voor de Kunsten – hofleverancier voor de projecten van SETUP – bleek de Janskerk de meest logische locatie. De opleiding huist tenslotte aan de andere kant van het plein.

De elfde-eeuwse kerk is sinds 1998 een succesvol congres-, concert- en evenementencentrum. Wel houdt de Oecumenische Janskerkgemeente er ‘s zondags haar vieringen. Alle contacten van SETUP lopen via de professionele zelfstandige organisatie die het gebouw beheert

Take the words right out of my mouth - Max Dovey & Nina Goedegebure.

Pottery bot - Casper de Jong.

58 *Klimax* - Eva Asscheman.

Samsara - Monobanda (Simon van der Linden en Niki Smit).

Cranky - Front404 (Bas van Oerle & Thomas voor 't Hekke) & Ewoud Kieft

en verhuurt. Overleg met het kerkbestuur blijft, eventueel, een optie, maar het kan ook heel goed zonder.

Manifestatie

Met de eendaagse kunstmanifestatie brengt het lab een reeks, op twee na, bestaande projecten in een expositie samen. Sommige zijn afkomstig van gevestigde alumni van de jubilerende opleiding van de HKU. Een andere bron is het in 2017 door SETUP en Oneseconds geëntameerde *Installation 48*. Teams (vaak duo's) van kunstenaars, theatermakers en technici bedenken en bouwen daarvoor, in opdracht, in 48 dagen een interactieve installatie met een actueel technologisch thema dat een kritische discussie oproept bij een algemeen publiek. Bijvoorbeeld: kun je digitale persoonsherkenning voeden met kweekjes van je gezicht? Of: zou het niet fijn zijn als een spraakassistent al onze vervelende gesprekken doet?

Hoofdattractie wordt de speciaal voor de kerk geprogrammeerde klimwand van kunstenaar Eva Asscheman. 'Toen we de Janskerk eenmaal hadden gekozen', zegt Hessels, 'was de vraag: Welk verhaal vertelt het gebouw? Zo kwam ik op de geschiedenis van de ooit ingestorte toren en het verdwenen carillon. Eva Asscheman bouwt interactieve constructies die werken met geluid. Als je haar zo'n kerkruijmt geeft, wat komt er dan uit? Hoe geef ze het geluid vorm? Hoe gaat dat met de akoestiek? Hoe kun je er een ervaring van maken die aansluit bij de ruimte?'

De vorm van de klimwand – een afgeknotte piramide – wordt een verwijzing naar het gebouw. Het geluid dat iemand door het aanraken van de klimgrepen voortbrengt, klinkt als de klokken van een carillon. Zo roept het publiek niet alleen een vergeten geschiedenis van de locatie op, maar herschept het de kerk ook in een ruimte van verbinding. 'Haar concept is wat minder technokritisch dan de andere, maar Asscheman maakt weer invoelbaar dat de kerk van oudsher een plek is van samenkomst. Van samen bouwen. En van letterlijk samen muziek maken.'

Binnen

De expositie voor Kerk en Kunst is niet bedacht om de bezoeker te overdonderen, zeggen Hessels en Van der Ster. Belangrijker is wat je ervaart bij experimentele techniek in een kerkelijke ruimte. Belangrijk is ook hoe je de groei van een kritisch publiek stimuleert. Diversiteit staat daarbij voorop. 'Met het evenement willen we zoveel mogelijk mensen bereiken. Ook het kerkbestuur kan natuurlijk een doelgroep zijn. Maar we werken sterk drempelverlagend. We bereiken veel jonge mensen die anders nooit zouden komen. Veel liever dan dat we zeggen: "Kerkbestuur, kijk eens wat er bij jullie allemaal kan", zeggen we: "Kerkbestuur, kijk eens wie er allemaal binnen is!"'

Bio-ID Lab - Pim Boreel en Karenina van den Crommenacker.

Circle of Boredom - Sebastiaan Kox, Henry Overbeek & Werner Urban.

Cranky - Front404 (Bas van Oerle & Thomas voor 't Hekke) & Ewoud Kieft.

Josephkerk, Utrecht

21-23 november 2019

Crafts Council Nederland

ge(mis)

Ambacht

In uitvoering **ge(mis)**

De neogotische Josephkerk ligt smal en rank in een rustige volkswijk van Utrecht Noordoost, aan de rand van de binnenstad. Drie dagen lang staat het gebouw in het teken van een andere kijk op kerk en ambacht. In de gevelkast hangt onder meer een tekst over het evenement: 'Crafts Council Nederland presenteert *(ge)mis* in de Josephkerk Utrecht.' Op de stoep wappert een banier van de kerk.

Binnen waan je je in een kerkelijke huiskamer. Het is aangenaam warm. Overal branden kaarsen.

In het schip heeft Crafts Council Nederland (CCNL) een groot informatiebord geplaatst. De kerk is dagelijks open van 12 tot 17 uur. De eerste dag is er een try out in aanwezigheid van de kunstenaars, alsmede een rondleiding langs de bijzondere ambachten in het gebouw. Dag twee en drie bieden bovendien een borduurworkshop, voor ieder die belangstelling heeft. Het project sluit af met 'wijn en brood'.

Boris de Beijer

De kleurige objecten van Boris de Beijer in het koor springen meteen in het oog. Als eigentijds liturgisch vaatwerk staan ze te pronk ze op een tafelaltaar. Twee lampen lichten ze uit. 'Het zijn symbolische vormen', zegt De Beijer. 'Veel kerkelijke objecten zijn ernstig, maar dit is frivol. Tijdens de voorbereiding kreeg ik een rondleiding. In een van de ramen zie je Maria op het serpent. Die kleuren komen in dit werk terug. Het is op het randje van de kitsch, maar dat bevalt me wel.'

Hoe ervaart hij zo'n gebouw? 'Voor mijn generatie heeft een kerk niet meer zo'n beladen rol. Wij staan er wat verder van af. Er is wel weer een hang naar mystiek. In het dagelijks leven merk je toch een soort gemis. Ik denk dat de kerk zelf ook vernieuwing zoekt. Men wil aansluiten bij een jongere tendens. Ja, ik zou graag voor een kerk in opdracht werken.'

Workshop

In een zijbeuk, voor het Josephaltaar, op de houten vloer waar het koor altijd repeteert, staan de tafels voor de workshop. Er hangen vier kazuifels en er ligt een rijk versierde altaardwaal. Alle komen uit het bezit van de kerk. Het borduurwerk van de paramenten is een inspiratie voor de deelnemers.

De sessies staan onder leiding van ontwerpster en kunstenaar Desirée Hammen. Ze is gespecialiseerd in community en haute couture embroidery. Een tiental vrouwen en een enkele man buigt zich over de mogelijkheden. De symbolische vormen worden geduid. De complexe technieken geanalyseerd.

Een van de deelnemers is verbonden aan de Utrechtse Dominicuskerk. 'We hebben een zeldzame Mariakazuifel die ons erg dierbaar is. Een prachtig object, maar ook bezweet en kapot. Op de gaten zijn al sterren geborduurd. In de schouder zit sinds kort een scheur. We zagen het pas toen de priester hem droeg op een hoogtijdag. Je kunt zo'n stuk natuurlijk in de kast leggen, maar dan ziet niemand het meer. Het houdt ons al maanden bezig.' De workshop schoolt haar in de eerste vaardigheden. Ter plekke wordt meegedacht over restauratie en herstel.

Lisa Konno

Naast de kerkentree, in de Mariakapel, bevindt zich de bijdrage van de jonge modeontwerpster Lisa Konno. Pal tegenover een Mariabeeld staat een imposante witte 'jas'. Op de rug prijkt de tekst: *thank you god for making me an atheist*. De tekst is naar het schip gekeerd. De jas wordt fel aangelicht. Jas en Maria nemen elkaar de maat.

De installatie veroorzaakte een kleine controverse. Konno: 'De tekst komt van Ricky Gervais, een Britse komiek. Ik bedoel ermee, dat je, als je ongelovig bent, zoals ik, toch inspiratie kunt halen uit de kerk. Dat je van elkaar kunt leren. Maar de pastoor was wel een beetje boos. Eigenlijk moest het weg. We hebben er de volgende dag over

gepraat. Hij stemde gelukkig in. "Nu ja, als je er goede bedoelingen mee hebt... Als je dat tegen iedereen zegt..." Maar ik begrijp het ook wel. Ik doe dit in een kerk en niet op straat. Misschien leef ik, net als mijn generatie, die evenmin gelooft, wel in een bubbel. Maar dat kan andersom ook zo zijn.'

Ze loopt naar de andere kant van de entree. 'Eerst wilde ik iets doen met deze biechtstoel. Maar dat ging dus niet.' Ze trekt een deur open: emmers en bezems tot in de nok. Achter de andere deur een rolstoel en een kinderzitje. Ze lacht. 'Misschien is dit wel symbolisch voor het geloof.'

Kerk te koop

Bij het hoogaltaar staat de rondleider, sinds jaren parochiaan. Er is lang gesproken over een oplossing voor de kerk, zegt hij. Als je het achterste deel verhuurt, kun je het deel bij het altaar behouden voor de mis. 'Maar ze kwamen er niet uit. Het orgel zit boven de ingang. Bij een verdeling in de lengte ben je dat dus kwijt voor de eredienst. Een ander idee was de zijbeuken af te scheiden van het middenschip. Maar dan heb je geen ramen meer en zit je zonder licht.' Verkoop lijkt toch de enige oplossing.

Vlakbij, op zijn taboeret, zit koster Dick van der Horst. 'Vroeger waren we met zes kosters. Nu ben ik de enige.' Hij stelt vast dat de kerk zich uitstekend leent voor tal van evenementen. Denk aan een concert. 'Iedereen wil het graag. Maar het valt niet meer te plannen. Misschien is de kerk op de dag van de uitvoering wel verkocht.'

Bij de afsluiting met 'wijn en brood' blijft CCNL positief. 'Waarom zou je dit niet elke week kunnen doen? Dan bereik je toch aardig wat publiek.' In drie dagen hebben vele liefhebbers van kerk en ambacht het gebouw een bezoek gebracht.

Crafts Council Nederland

ge(mis)

Josephkerk Utrecht

21 – 23 november 2019

Kunstenaars

Boris de Beijer

Desirée Hammen

Lisa Konno

In gesprek

Crafts Council Nederland

Kerkgebouw en ambacht

In gesprek met Crafts Council Nederland, een platform dat de schakel wil zijn tussen ambachtsman, onderwijs en de creatieve industrie.

'Ambacht is cool', zegt Rosa Goodman, de jongste stagiaire van het in Utrecht gevestigde Crafts Council Nederland (CCNL). Roept het ambacht bij een oudere generatie nog wat stoffige associaties op, in de hedendaagse maakcultuur en economie staat het voor de essentie van werk en leven, voor duurzaamheid, natuurlijkheid, oprechtheid en creativiteit. Ambachtelijk brood en ambachtelijk bier zijn inmiddels vertrouwde trends. Het zal dan ook geen toeval zijn dat een aantal ambachtelijke brouwers hun ketels stookt in flietsend verbouwde voormalige kerken in Haarlem, Amstelveen, Weesp en Enschede.

Kerkgebouwen zijn de schatkamers van het ambacht. Voor Kerk en Kunst verkent CCNL het kerkgebouw als bron van creatieve inspiratie. Met hun project zoeken ze de verbinding tussen interieur en design, geschiedenis en toekomst, en tussen jonge ontwerpers en een breed publiek.

Missie

CCNL, opgericht in 2013, is zowel een kennisorganisatie als een overkoepelend platform voor het hedendaagse creatieve ambacht. In Nederland is het ambacht decennialang schromelijk verwaarloosd. Vakopleidingen en kennis zijn verdwenen. Een fundamentele vorm van erfgoed dreigt verloren te gaan. CCNL wil dat tij keren.

'Een ambachtelijk object is materieel erfgoed, de kennis erover is immaterieel', vertelt oprichtster Marion Poortvliet. 'Immaterieel erfgoed draag je over van mens tot mens. Als je daarmee stopt, raak je die kennis kwijt. Wij richten ons op beide soorten erfgoed. Wij willen ze behouden en doorgeven. Tegelijkertijd denken we na over innovatie. Waarom zou je iets maken in deze industriële tijd? Wat is het belang? Wat is de waarde? En dan hebben we het niet alleen over de materialen, maar ook over het gegeven dat je je ontwikkelt, als mens, met al je zintuigen.'

CCNL vormt een schakel tussen ‘ambachtsman, onderwijs en creatieve industrie’. De stichting zorgt voor nieuwe impulsen in de maakindustrie en stimuleert ‘economische, maatschappelijke en culturele innovatie’. Het ambacht mag dan vaak individueel worden beoefend, het is, zoals dat heet, ‘het culturele kapitaal van de gemeenschap’. Het ambacht overstijgt het maken van een product; het is makend onderzoeken, ontdekken, vernieuwen en leren.

CCNL bestaat uit een klein aantal vaste specialisten. Het team werkt samen met een grote pool van ambachtslui, kunstenaars, ontwerpers, kenners en vakprofessionals. Ze organiseren masterclasses, workshops en expertmeetings, nemen deel aan tentoonstellingen en designevents, ontwikkelen onderwijs, bedenken concepten, adviseren en dragen bij aan een infrastructuur voor kennisdeling en vakverbinding. Vereend geven ze het ambacht een nieuwe plaats in het ‘nieuwe landschap’ van de innovatieve creatieve cultuur. Alles kan daarvoor een inspiratie zijn. Ook het kerkgebouw.

Project

Maar dat is overigens wel voor het eerst. ‘We richten ons niet direct op kerkgebouwen. Elke plek waar je iets bijzonders vindt is voor ons interessant. We werken vaak met musea vanwege hun collecties. Maar kerken hebben die natuurlijk ook. Het gaat ons dus niet om een kerk als kerk, maar om de historie van het gebouw en om wat je erin aantreft.’

Het projectplan voor Kerk en Kunst is drieledig. Allereerst een workshop over het textiele ambacht. Een specialist voert de deelnemers langs het markante borduurwerk van bijvoorbeeld een altaardwaal, een palla of een kazuifel. Daaruit volgt dan de praktijk die je dicht bij de kennis, techniek en materiaal van het religieuze erfgoed brengt.

Ten tweede een rondgang langs het kerkelijk interieur: beeldhouwwerk, glas-in-lood, liturgische objecten. ‘Zo’n expertmeeting kan worden gedaan door iemand uit de parochie. Of uit het kerkbestuur. Zo komt de bezoeker in contact met de gemeenschap en het gebouw.’

Ontwerpers

De derde poot wordt vertegenwoordigd door twee geselecteerde jonge ontwerpers. Zij ontwikkelen een eigen concept vanuit de actualiteit. Boris de Beijer richt zich op de kerkelijke voorwerpen: ramen, reliekhouder, liturgisch vaatwerk. Lisa Konno op het kerkelijke textiel. Het resultaat, dat vooraf klaar is, wordt tijdens het programma in de kerk toegelicht en getoond.

Boris de Beijer in gesprek met Lissa Konno, Desirée Hammen en kunsthistoricus Joost de Wal, Josephkerk Utrecht, november 2019.

Desirée Hammen tijdens de workshop textiele ambacht. Josephkerk Utrecht, november 2019.

'Voor een jongere generatie ontwerpers is een kerk sowieso een ontdekking', zeggen Willemien Ippel en Amanda Pinatih van CCNL. 'Veel ambachtskunstenaars zijn nog nooit in een kerk geweest. Dit is dan de gelegenheid. Het maakt niet uit of je iets met een geloofstraditie hebt. Binnen is het voor iedereen even kleurrijk en ambachtelijk.'

De ontwerpers zullen een bezoek brengen aan het gebouw. 'We zullen vragen: waartoe inspireert het je? Zo'n kerk is toch iets anders dan ze gewend zijn. We vragen: bekijk de objecten. Kijk naar de symboliek. Ga na hoe je ze een nieuwe betekenis kunt geven. Misschien ontstaat er wel een heel nieuwe relatie tussen een monstrans en een iphone.'

Josephkerk Utrecht

Het project kan niet zonder een rijk gedecoreerde kerk. Na enige omzwervingen is die gevonden in de katholieke Josephkerk in een volkswijk aan de rand van het centrum van Utrecht. Het neogotische gebouw uit 1901 werd in 1994-1997 (fundamenten, gewelven, ramen) en 2006 (kap) nog grondig gerestaureerd. Maar inmiddels staat de kerk al een paar jaar te koop. In afwachting van een nieuwe toekomst wordt de ruimte verhuurd voor cultuurevenementen, koorrepetities, huwelijken en uitvaarten. Er zijn op zondag geen rooms-katholieke eucharistievieringen meer. Wel houdt de Oekraïens-katholieke gemeenschap er elk weekend een mis.

Aan ambachten geen gebrek. De Josephkerk bevat befaamd houtsnijwerk uit 1950 van de Utrechtse beeldhouwer Stef Uiterwaal (koorbank, lambrisering rond het priesterkoor, grote beelden op de zijaltaar). Verder een zandstenen hoofdaltaar, glas-in-loodramen uit het atelier van Mengelberg, kruiswegstaties van Hendrik Poland; alles uit het eerste kwart van de twintigste eeuw. Uit het eind van de eeuw dateren twee abstracte ramen en de in het oog springende kleurstelling van pijlers, bogen en gewelf. De zolder staat vol gewaden.

Toekomst

CCNL streeft met het programma naar een nieuwe rol voor kerken. 'Er zijn twee opvattingen. Je kunt je erfgoed behouden zoals het is en er niets mee doen. Wij willen het liever inzetten voor de kennisoverdracht en als bron van innovatie. Dat is onze drijfveer. Dat is ook wat de jongere generatie interesseert.'

Kerk, kunst en erfgoed zijn vanouds nauw met elkaar verweven. Dat zouden ze opnieuw kunnen zijn. 'Kunst heeft zich kunnen ontwikkelen dankzij opdrachten vanuit de kerk. Die functie heeft een kerk niet meer. Maar misschien is daar in de toekomst wel iets mogelijk.' Er wordt gewezen op de video-installaties van de hedendaagse kunstenaar Bill Viola die St. Paul's Cathedral in Londen met groot succes voor jaren binnen de muren heeft geplaatst.

'Musea geven opdrachten om hun erfgoed levend te houden. Kerken zouden dat ook kunnen doen. Maar we weten niet of ze daarvoor open staan. Misschien is het wel vloeken in de kerk.'

Onderdeel van kazuifel, eigendom van de Josephkerk Utrecht, 21-23 november 2019.

Nieuwe kerk, Amersfoort

29 november 2019

Embedding the Arts

Ontmoeting in het onmeetbare

Fine Arts

In uitvoering

Embedding the Arts

'Kerk één dag domein van KUNSTENAARS'. De stadseditie van het Algemeen Dagblad pakt uit op de ochtend van *Ontmoeting in het onmeetbare* in de Nieuwe Kerk in Amersfoort. Een vijfkoloms artikel spoort de lezer aan tot een kerkbezoek, 'vandaag van 10.00 tot 22.00 uur', 'toegang gratis'.

'De toekomst van kerkgebouwen staat onder druk vanwege snel krimpende geloofsgemeenschappen in Nederland', meldt de krant. 'Maar dat geldt niet voor de Nieuwe Kerk', beweert kerkrentmeester Pauline Promes. 'Sterker, we zijn een groeiende gemeente. Maar we willen wel meer betekenen dan dat we alleen op zondag de deuren openen. Alle dagen van de week is in dit gebouw wat te doen en willen we de verbinding zoeken.' Vandaag is dat dus: podium bieden aan kunstenaars.'

Harmonie

Voor de Nieuwe Kerk staat een geïmproviseerd aankondigingsbord. Beetje magere reclame, erkent projectleider Ella Derksen. Publiciteit voor één dag blijft een lastig ding. Ze had graag een kunstwerk op het afdak boven de ingang gehad, als blikvanger, maar die plek is uiteindelijk niet gebruikt.

Wie de kerk inloopt wordt verrast. HKU-docent Anno Dijkstra heeft voorbeeldig de regie gevoerd. Er staan acht substantiële installaties (één werk is een videoprojectie buiten), maar de kerkzaal oogt nog net zo ruim als voorheen. Er heerst een magische harmonie. Geen clash, maar een symbiose. Geen strijd, maar verzoening. Geen spoor van een worsteling.

Zes academiestudenten en drie afgestudeerde kunstenaars exposeren hun speciaal voor het gebouw gemaakte projecten: installaties, interventies, performances en video's. Elk werk is voorzien van een korte, verhelderende tekst, geschreven door kunsthistoricus Veronique Hoedemakers. Het geheel overstijgt een reguliere expositie. De betekenis van de ruimte wordt versterkt en uitgebreid. Voor de studenten is dit hun eerste tentoonstelling.

Kansel en kunst

Een matzwart bouwwerk van alumnus Jonathan Straatman trekt de hele dag bekijks. Het beslaat een groot deel van het liturgisch centrum. Je beklimt de kansel, stapt over de rand en verdwijnt in een schakeling van cabines. Via een aardedonkere gang bereik je een kleine verlichte ruimte. De smalle paneeldeur heeft de vorm van een kruis. De deur sluit vanzelf door een opmerkelijk contragewicht: een bijeengeknoot pakket van christelijk drukwerk. Op de plank eronder staan protestantse en katholieke boeken oecumenisch bijeen. Er volgt een tweede ruimte, intiem als een kloostercel, met een tafel en een stoel onder het licht van een pianolamp. Op een oud tv'tje zie je wat er pal buiten het labyrint gebeurt. De jonge kunstenaar is gespecialiseerd in dit soort bouwsels: je waant je in een ander universum, de kamertjes lijken balzalen, maar ze omsluiten je als een jas.

Straatman kreeg zijn idee tijdens een dienst in de Nieuwe Kerk. 'De bijbelteksten klonken voor mij nogal outdated, maar de predikant maakte ze begrijpelijk, hij vertaalde ze naar onze tijd. Via hem ga je naar een andere wereld. Hij is de sleutel. Dat is wat ik heb verbeeld.'

Predikant Gerard Kansen bezoekt 's middags de installatie. Hij duikt uitgelaten weer op. 'Dit is heel gaaf. Dit is zo mooi. Het is metaforisch: je moet zoeken, tasten, je loopt door het duister, maar je wordt ook geleid. Dan zie je een deur. Je durft bijna niet naar binnen. Waar gaat dat heen? Hoort het erbij of niet? Eerst kom je in een kamertje. Dan in een kloostercel. En daar vind je rust. Heel mooi!'

Open kerk

Sommige bezoekers komen met kleine kinderen. Anderen met een hond. Het gebouw keert voor even terug naar de zeventiende eeuw, 'de tijd van de vrome vaders en de Dordtse Synode', toen een kerk 'voor heel wat meer doeleinden werd gebruikt dan wij gewend zijn', schrijft Regnerus Steensma in *Kerken, wat doe je ermee* (1981). Op prenten uit die tijd zie je 'pratende mensen, wandelende mensen, spelende kinderen, een vrouw die haar kind de borst geeft en loslopende honden. De kerk was in verschillende opzichten het verlengstuk van de straat'. Soms plaatste

men een verordeningbord met het verzoek binnen geen fruit te schillen, en op z'n minst tijdens de godsdienstuitoefening niet met vee door de kerk te gaan.

Te midden van alle animositeit staan studenten en kunstenaars de belangstellenden te woord. De kerkentree is door lhbt'i'er Juul van Meijel getransformeerd tot een wereld vol tule en kleurrijk kledingdesign. 'Ik ben katholiek opgevoed, maar ik bezocht hier een protestantse dienst. Ik werd geëmotioneerd door de liederen, hoewel ik er niet veel van weet. Bij mijn werk is dat ook zo. Je hoeft het niet te begrijpen, maar misschien voel je er iets bij. Op dat moment begint het gesprek.'

In de kerkzaal zweeft de ruimte van Merijne Spits op stelten boven de banken. Een transparante wand is tot vlak bij een raam gebracht. Egaal licht, soms een zonnestraal, vult de kamer. 'Je verheft jezelf als je de ladder beklimt', zegt Spits. 'Je loopt naar het licht toe.' Het is een idee van een verpletterende eenvoud, dat je onverhoeds op jezelf terugwerpt en de kerk tot in de essentie doorgrondt.

Alle kunstenaars en studenten – van Marijke Pattan met haar automatische gebedsmachine tot Claire Holper met een enigmatische lichtsculptuur, en Gizem Taskin wier dubbeldoek filosofisch een gangpad blokkeert – leggen de nadruk op sociale verbinding, samenkoms, contact en dialoog. Er is een drang actief te handelen in een verwarrende wereld. De kerk biedt daartoe een ideaal onderzoeksveld. 'Kerk en kunst komen samen in een behoefte aan community', zegt een bezoekende kunstenaar.

Avond

In het donker is de manshoge projectie van kunstenaar Ischa Kempka van verre te zien. Op de kerktoren knippert de tweede O in het woord GOOD ritmisch aan en uit.

De dag wordt feestelijk afgesloten. Kerkvertegenwoordigers tonen zich enthousiast. Over en weer klinkt waardering. Sceptici blijken bijgedraaid. 'Er is een verbinding gemaakt met wat een kerk wil zijn in deze wereld', zegt een kerkenraadlid spontaan tot het publiek in de

banken. 'We hebben een aantal gesprekken gehad, maar het is wonderbaarlijk wat er allemaal nog is uitgekomen. Jullie respecteerden het als wij zeiden: dat kan in een kerk misschien nou net niet. Dat hebben jullie overgenomen. En jullie zeiden: Wij laten zien wat er in onze wereld gebeurt. En dat hebben wij overgenomen. Wij zijn als kerk heel blij met wat jullie hier hebben neergezet.'

Predikant Kansen sluit hierbij aan. 'Onze kerk vond het spannend om het toe te laten, maar dit moeten we eigenlijk vaker doen.'

Twee deelnemers voeren hun performances uit. Student Erin Armstrong begeleidt op het kerkorgel haar animatie die met beamers op de aandachtswand wordt geprojecteerd. Kunstenaar ('activist') Fadenka van der Sloot rolt langzaam een grote ruwhouten haspel over het hellende gangpad de kerkzaal in. Een dunne rode draad blijft achter op de vloer. Het AD schreef 's ochtends hoe zij al anderhalf jaar de 'rode draad' zoekt. 'Letterlijk: 13,5 meter aan stukjes verzamelde ze al. "Sinds mijn afstuderen probeer ik me elke dag van de week bezig te houden met een thema. Op woensdag zoek ik de rode draad in het leven."

Geslaagd

Het publiek is onder de indruk. Frank Koolen, studieleider Fine Arts aan de HKU, signaleert een leerzame verandering. 'Het is bijzonder dat studenten en kunstenaars niet meer zeggen: "Een kerk, daar hebben we niets mee te maken!" Nee, daar hebben ze alles mee te maken. Als academie kiezen we zo'n gebouw voor het eerst. Zo'n experiment moet je toelaten. Het is goed dat de Nieuwe Kerk ervoor open staat.'

Een bezoeker reageert verbluft. 'Ik ben lid van deze kerk, maar ik zie het gebouw nu met heel andere ogen. Op zondag kijk ik kennelijk alleen maar naar de mensen.'

'In vroeger eeuwen markeerden kaartenmakers een kerk als openbare ruimte', zegt een jonge architect uit de wijk. 'Een publieke plek, voor iedereen toegankelijk. Deze kerk heeft vandaag die rol. Als het aantal kerkgangers afneemt, is dat misschien de toekomst.' Hoe had hij van

het evenement gehoord? 'Ik wandelde hier gisteren langs. Ik moest mijn kinderen ergens ophalen. De deur stond open. Ik dacht: hier gebeurt iets! Dit moet ik zien! Vanavond heb ik mijn dochter meegenomen.' Kunst is, zegt hij, per definitie een zoektocht. 'Zo'n kerk krijgt daardoor een nieuwe dimensie. Er wordt een ander accent gelegd. En dan staat er zelfs een hond op de kansel. Ik hoorde iemand zeggen: dat hoeft van mij nou niet. Maar daarin zit een prettig ongemak.'

Toch jammer dat alles maar één dag staat, zegt de predikant. Het is een veelgehoorde verzuchting.

**Embedding the Arts | Hogeschool
voor de Kunsten Utrecht**

Ontmoeting in het onmeetbare

Nieuwe Kerk Amersfoort

29 november 2019

Projectleiding

Ella Derksen (Embedding the Arts)

Anno Dijkstra (HKU)

Kunstenaars

Ischa Kempka

Fadenka van der Sloot

Jonathan Straatman

Studenten HKU Fine Arts

Erin Armstrong

Claire Holper

Juul van Meijel

Marijke Pattan

Merijne Spits

Gizem Taskin

'Ik ben lid van deze kerk, maar ik zie het
gebouw nu met heel andere ogen.'

In gesprek

Embedding the Arts | HKU

Kerkgebouw en Fine Arts

In gesprek met Embedding the Arts, die samen met de opleiding fine arts van de Hogeschool voor de Kunsten in Utrecht samenwerking zocht met de Nieuwe Kerk in Amersfoort. Over de balans tussen wat de kunst zou willen en de kerk kan toestaan.

Als organisator en begeleider van grote kunstprojecten in het publieke domein heeft Ella Derksen – onder de naam Embedding the Arts – veel ervaring met opdrachten rond de ontwikkeling van landschappen, stadsruimtes en gebouwen. Op haar palmares staan onder meer het kunstenplan voor de Noord-Zuidlijn in Amsterdam, Park Vliegbasis Soesterberg en de permanente sculpturenroute Rietveld-Mondriaan tussen Utrecht en Amersfoort.

Derksen: 'Ik ben geïnteresseerd in projecten waarbij kunstenaars worden ingezet in maatschappelijke en ruimtelijke vraagstukken. De publieke ruimte is van ons allemaal. We hebben allemaal belangen en meningen. Maar er staat ook altijd een lege stoel. Dat is niet de stoel van mensen die opstaan, van ondernemers en bobo's, maar de stoel van andersdenkenden. Zij werpen een blik op zo'n opdracht.' Die stoel is dit keer een lege kerkbank. Daarop nemen, voor het eerst, studenten en afgestudeerden van de Utrechtse kunstacademie plaats.

Samenwerking

Voor Kerk en Kunst zocht Derksen een samenwerking met de opleiding Fine Arts van de Utrechtse Hogeschool voor de Kunsten. Docent en kunstenaar Anno Dijkstra begeleidt het traject vanuit de academie. 'De ouderejaars doorlopen altijd het onderdeel Black & White Cube. Daarin wordt de traditionele manier van tentoonstellen in een galerie of museum bevestigd. Ze onderzoeken de context voor hun werk, of ze kijken in welke context hun kunst kan functioneren. Ze gaan zelf op zoek naar alternatieve plekken. Dat kan van alles zijn, een lege winkel of een paardenrenbaan. Zolang de ruimte voor hen maar inspirerend is.'

‘Veel kerken zijn een podium voor wat zich aandient, maar hier zoeken ze de connectie echt zelf.’

Het aanbod van Derksen om voor het eerst eens een kerkgebouw te nemen en de ouderejaars samen te brengen in een groep, viel in goede aarde. De studenten worden aangevuld met drie jonge oud-studenten; hun ervaring garandeert een aantrekkelijke basis en biedt zekerheid voor het publiek.

Selectie

Het is aan de studenten zelf of ze mee willen doen. Na inleidende informatie op de academie maken ze hun afweging. Dijkstra: ‘Sommigen krijg je met geen stok naar een kerk. Maar anderen gaan misschien juist wel. Van september tot oktober ontwikkelen ze een plan en daaruit kiezen wij er zes. Zij mogen hun ideeën uitvoeren. Er speelt dus een mate van competitie. Met opzet, want we hebben budget en dat is voor studenten uitzonderlijk. Maar competitie is nu eenmaal deel van de kunstwereld. Overal zijn open calls en pitches. Je moet door ballotages heen. Wie niet wordt geselecteerd stroomt door naar de oorspronkelijke Black & White Cube.’

Op de agenda staat ook een groepsbezoek aan de kerk. Vragen aan de voorganger zijn deel van het proces. Derksen: ‘Als ze onverwachte vragen hebben, wordt het antwoord geen catechese.’

Nieuwe Kerk Amersfoort

Op zoek naar een geschikt kerkgebouw suggereerde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de Nieuwe Kerk in Amersfoort. Een andere kerk viel af: het bestuur had geen belangstelling.

De Nieuwe Kerk dateert uit 1924, staat in het levendige Leusderkwartier en is sinds jaar en dag in gebruik bij de Protestantse Gemeente Amersfoort. De geloofsgemeenschap is verbonden met het confessionele protestantisme en aangesloten bij de PKN. ‘De gemeente staat voluit in de protestantse traditie en zoekt ruimte voor eigentijdse vormen van muziek en aanbidding’, meldt de activiteitenwijzer voor 2020. De ‘Bijbelse boodschap’ wordt verkondigd in het licht van de ‘actuele levenssituatie.’

De ruimtes in het gebouw worden veel verhuurd voor muzieklessen, taalbegeleiding, ouderen- en jongerengroepen, kringen en vergaderingen. Meerdere dagen per week zijn er gemeenschappelijke maaltijden. De buurt wordt, waar mogelijk, bij de kerk betrokken. Gastvrijheid staat voorop. Er is geen verhuur- of beheerbureau, de kerk organiseert alles zelf. Derksen: ‘We zitten dus dicht bij het vuur: we hebben alleen contact met de kerkvertegenwoordiging. Waar sommige kunstprojecten geen slapende honden wakker willen maken bij een kerkbestuur, maken wij alleen maar slapende honden wakker. Veel kerken zijn een soort podium voor wat zich aandient, maar hier zoeken ze de connectie echt zelf.’

Performance *Woensdag* van Fadenka van der Sloot, alumnus HKU, Nieuwe Kerk Amersfoort, 29 november 2019.

Installatie *Kerk*, exterior en interieur van Jonathan Straatman, alumnus HKU, Nieuwe Kerk Amersfoort, 29 november 2019.

Project

Derksen en Dijkstra kozen voor een ongebruikelijke weg. 'Niet eerst een plan maken en dan maar hopen dat een kerk er iets in ziet, maar eerst het gesprek. Dat was een goeie zet. We gaan er met een open mind in, daarna komen de oplossingen wel. We moeten eerst zelf het wiel maar uitvinden.' Dijkstra erkent dat hij even twijfelde. 'Je denkt: we hebben het liefst een lege kerk en daarin maken we een mooie tentoonstelling. Maar dan blijf je in je een eigen bubbel. Nu ontmoeten we elkaars wereld.'

Het verzoek van Kerk en Kunst om met artistieke middelen na te denken over kerkelijke waarden, brengt wel een extra taak met zich mee. Dijkstra ervaart het project als sterk gelaagd. 'Zo heb ik het nog niet eerder meegemaakt. Je kijkt hier naar gebouwen die het geheugen en de geschiedenis vormen van ons land. Daar moeten we iets mee. In de kerken zitten geloofsgemeentes met hun eigen identiteit. Je kunt ze eruit halen, maar misschien zitten ze daar om zich te bolsteren tegen een ruwe wereld. Dat is al een laag. Dan heb je de laag van het gesprek. Dan de laag van het onderwijs. Er zijn ook veel agenda's: het Rijk, de kerkgemeente, de academie. En dan heb je nog de complexiteit van de publieke ruimte. De vraag is hoe je dit allemaal samenbrengt.'

Grenzen

Het eerste gesprek met de Nieuwe Kerk noemen Derksen en Dijkstra 'pittig'. 'Het kwam al snel op wat er wel en niet mogelijk was. We zochten naar de ruimte. We zeiden: het gaat deels om studenten in opleiding, we kunnen ze niet op voorhand grenzen opleggen. Ze moeten zich kunnen ontwikkelen. Daardoor kunnen ze onbedoeld iets pijnlijks doen. Maar we brengen natuurlijk geen studenten mee die tegen de kerk zijn. Dat is niet zinvol. We hopen op openheid van twee kanten. Als dat lukt, dan kunnen we het aangaan. Dan hebben we een dialoog.'

Er wordt een balans gezocht tussen wat de kunst zou willen en de kerk kan toestaan. Er is zelfs iets over op papier gezet. Dat is voorgelegd aan het moderamen. Daarmee is duidelijk dat er overleg kan zijn als iemand onverhoopt van mening is dat er iets echt niet door de beugel kan.

Ontmoeting in de kerk

Zes weken voor de uitvoering van het project brengen de deelnemers een belangrijk bezoek aan de kerk. Studenten en alumni bestuderen het gebouw en maken kennis met predikant Gerard Kansen en enkele gemeenteleden, onder wie Pauline Promes, ouderling en contactpersoon.

Schilderij *Sapere Aude* van Gizem Taskin, student HKU, Nieuwe Kerk Amersfoort, 29 november 2019.

Voor de groep schetst Kansen het reilen en zeilen in de kerk. De gemeenschap treedt al jaren naar buiten en streeft daarmee, met succes, naar een breder ‘eigenaarschap’. Kansen: ‘Twintig jaar geleden was deze kerk “dicht”. Maar we willen geen gesloten kerk meer zijn, we willen open zijn voor iedereen. Wie deel wil zijn van onze gemeenschap, kan hier komen, ook als je niet gelooft. Er is veel meer doorloop dan vroeger. Vier dagen per week is er overdag iets te doen. Weliswaar vindt een oudere generatie dat een kerk alleen voor de zondag is, maar dat idee verandert langzaam.’

In die ontwikkeling past het kunstproject goed. Promes: ‘We willen dit graag omdat het een gelegenheid is het gebouw open te stellen voor de buurt. Het is een manier om met de wijk verbinding te zoeken.’

Beeldenstorm

Naar klassiek-protestantse gewoonte tref je in de Nieuwe Kerk geen beelden aan (alleen de contouren van een groot, wit, modern Lam Gods, geschilderd op de aandachtswand). Er vond zelfs nog nooit een expositie plaats. Hoe kijkt de predikant naar kunst? Kansen: ‘Kunst kan helpen je te verwonderen. Kunst kan ontroeren en je tot ervaringen brengen. Kunst verwijst naar iets anders, naar iets wat de mens overstijgt. Kunst is een vorm van nadenken, en geloof is dat ook. Maar kunst en geloof zijn niet alleen dingen van het hoofd. In goede kunst komt de complete mens aan bod. Hetzelfde ervaar je in een kerk, in het geloof. Ik zou het mooi vinden als dat ergens aansluit. Dat je mensen helpt dat te zien.’

Studenten en alumni geven aan dat hun werk niet traditioneel zal zijn, maar eerder interdisciplinair en multimediaal. Er zullen performances zijn en ruimtelijke interventies. Zijn er dingen waar de kerk voor terugdeinst? Kansen: ‘Ik ben niet van de verboden, maar het is goed om rekening te houden met de aard van het gebouw. In de katholieke traditie is een kerk gewijd, het gebouw is een geheiligde ruimte. Protestantisme is wat nuchterder. Vandaar dat er op de banken nu zoveel spullen staan voor onze rommelmarkt morgen. Dat zou in een katholieke kerk niet zo snel gebeuren.’

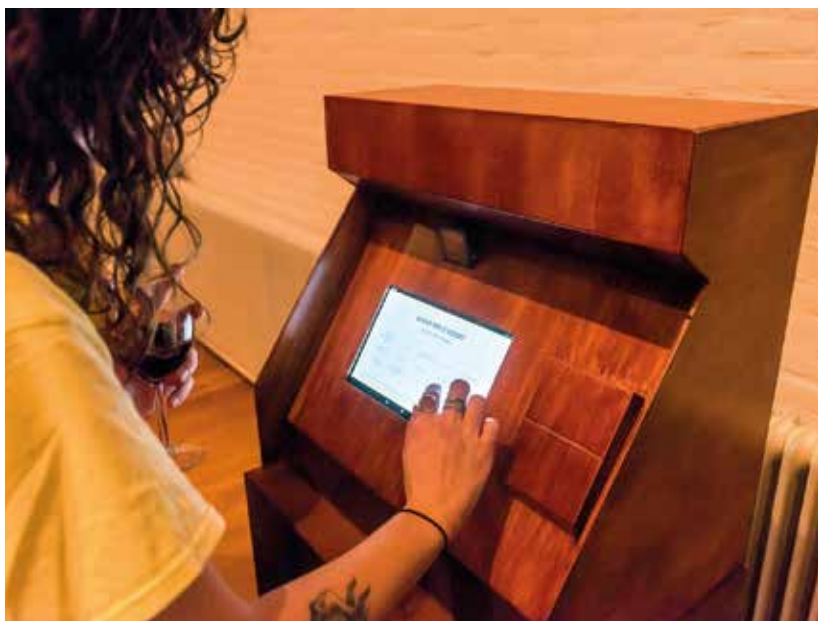
De gemeente gaat tijdens de expositie dus niet over tot een Beeldenstorm? Nou nee, zegt Kansen, ‘maar alles wat je met een kruis of de kruisiging of Jezus Christus doet, daar krijg je geen steun voor. Maar voor het overige kan er veel.’

Promes: ‘We willen verbinden, niet shockeren. Bij verbinden hoort rekening houden met elkaar, ook met de meer behoudende opvattingen van sommigen. Maar anderen zullen zeggen: ze doen maar. We geven elkaar de ruimte.’

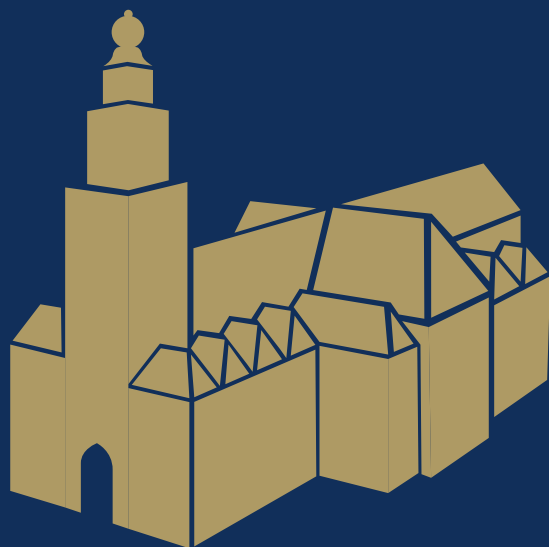

Respect

Gaandeweg het bezoek krijgen studenten en alumni grip op de locatie. Tijdens hun overleg na afloop, in een vergaderruimte van de kerk, dienen zich veel ideeën aan. Een studente heeft de dominee even apart gesproken. Ze wilde meer weten over zaken als inclusiviteit. Mochten hun overtuigingen botsen, dan kiest ze, uit respect, een andere locatie. Sluit de Nieuwe Kerk bijvoorbeeld huwelijken tussen partners van gelijk geslacht? Dat doet de kerk niet, maar er wordt gewerkt aan veranderingen om het gesprek erover in gang te zetten. Ook wordt de kerk wel degelijk bezocht door mensen met andere opvattingen. Zulke antwoorden lijken voorlopig reden genoeg om door te gaan op de ingeslagen weg.

Werk *Automated Praying Machine (APM)* van Marijke Pattan, student HKU, Nieuwe Kerk Amersfoort, 29 november 2019.

Stevenskerk, Nijmegen

30 november 2019

**Nederlands Instituut voor
Beeld en Geluid | Rewire Festival**

Resonance

Fine Arts

In uitvoering

Resonance

De hoofdingang is dicht. Toevallig zwaait ergens in de Nijmeegse Stevenskerk een onvermoede deur open. Zo krijgt de zoekende belangstellende toch nog toegang. Het kerkevenement van de dag is *Resonance*: workshop, panelgesprek en concert rond new music en het kerkgebouw. Binnen zijn de voorbereidingen voor het avondoptreden in volle gang.

Panelgesprek

Na een besloten workshop voor jonge musici over kerk, carillon, compositie en digitale techniek, is de Stevenskerk het decor van een panelgesprek. Laat in de middag, in de Zuiderkapel, voor een select publiek, onder leiding van Gregory Markus (Beeld en Geluid), geven Martijn Comes, Malgosia Fiebig en Kali Malone (componisten en uitvoerenden van het concert van *Resonance*), en cultuurhistoricus Anikó Ouweneel-Tóth hun visie op werk, kerk en kunst.

Artistieke en ethische kwesties passeren de revue. Secularisatie wordt als een kans gezien voor een nieuwe blik op kerk, religie, kunst en schoonheid. Tegelijkertijd blijft een kerkgebouw een 'hoorbaar' baken van het verlangen naar een hogere waarde. Aan de andere kant relativeren de muzikanten de status van de instrumenten van de kerk. Orgel, carillon en stem verschillen niet van enig ander instrument. Daarbij wordt vaak vergeten dat een (oude) kerktoren in Nederland gewoonlijk eigendom is van een stad, en niet van een kerk; een beiaardier is dus in dienst van de stad. Een kerkgebouw is voor een uitvoerend muzikant sowieso al snel een gewone, neutrale locatie; voor je het weet eet je pizza met de pastoor.

Op bezoekers heeft een kerkgebouw vaak een heel ander effect. Binnen de muren van een *sacred space* kan een kunstwerk iets ontsluiten wat het talent van een kunstenaar, musicus of componist overstijgt. Dat kent tegenwoordig ook een donkere kant: de vrijheid die een kunstenaar in een kerk in Nederland ervaart, is in Polen of Hongarije inmiddels niet meer denkbaar.

Huiskamer

Voorafgaand aan het avondconcert strijkt directeur Heleen Wijgers even neer aan de grote tafel in de hoofdbeuk. Ze schetst de gelaagdheid van de Stevenskerk. 'We faciliteren festivals, maar we zijn geen festivalkerk. Elke zondag hebben we een oecumenische dienst. Dat is goed voor de ziel van het gebouw. Maar we hebben ook een maatschappelijke rol, en die combinatie maakt ons bijzonder. We krijgen zelfs steeds méér aanvragen. Groepen vallen opeens buiten een beleid of programma, subsidies stoppen of het wordt elders te duur. Mensen komen echt naar mij. Ons beleid is met opzet toegankelijk en breed.'

Wijgers koestert de kerkelijke sfeer. 'Veel van het gebouw is niet oud, maar bezoekers ervaren dit als een middeleeuwse kerk. Licht. Niet te hoog. Menselijk en beleefbaar.' Beheer en behoud vragen goed rentmeesterschap. Ze prijst zich met een groot publiek. 'We zijn de huiskamer van de stad. Dan kun je natuurlijk niet roepen dat er bijna niks kan. Binnenkort hebben we een artistieke tattoobeurs. We hebben er goed over nagedacht. Zelfs de jongerenraad vindt het een prima plan.'

Concert

De avond valt. Op het carillon speelt beiaardier Fiebig de première van Comes' compositie *Radiance*. Comes is een van de weinigen uit de wereld van de *new music* die vaker voor het carillon componeert. Het stuk opent als 'Bach' en mondt uit in de karakteristieke klanken van een repetitief modulair minimalisme. Zo'n honderdvijftig man luistert buiten, rond het kerkportaal. Zelfs omwonenden verschijnen in ramen en deuren.

Al tijdens het slotakkoord begint Comes binnen aan de uitvoering van *Time*, zijn compositie voor elektronica en geïntegreerde bandopname, geënt op de geluiden van de kerk: orgel en klokken. Zijn podium met laptop en aanhangende apparatuur is opgesteld in de viering. Op de wolken van de rookmachine drijven ambiente klanken naar het tongewelf.

Aansluitend brengt Kali Malone op het monumentale Königorgel in een set van drie kwartier haar eigen, nieuwe *minimal* composities. Het instrument wordt onder haar handen de bron van een sonische branding, een akoestische sterrennevel. Wie een orgel uitsluitend van de kerkdienst kent, ondergaat een zeldzame ervaring.

De polyfone soundscapes van de zes jonge vrouwen van het NYX Drone Choir voegen zich daarna naadloos naar de kerkelijke ruimte. Vanachter computers en mengpanelen verkennen ze in meeslepende tonale stromen 'het hele spectrum van de collectieve vrouwelijke stem als instrument', aldus Beeld en Geluid. *Otherworldly* muziek wordt hier extatische neo-gospel. 'Een klaagzang om humaniteit', noemt het digitale muziektijdschrift *If-Only* de psychedelische kracht van het koor. 'De toekomst van de spirituele muziek.' Lichtorgel en rookmachine omlijsten de ongrijpbare liturgie van een compleet nieuwe eredienst.

Na het applaus

'Online is er veel te vinden over eenmalige festivals met techno, dance en trance in kerken en voormalige abdijen', vertelt een enthousiaste jonge bezoeker na afloop. 'Cercle in Frankrijk bijvoorbeeld organiseert er veel. Ze gebruiken bijzondere locaties over de hele wereld omdat het zo'n geweldige indruk maakt. Een kerk verliest tegenwoordig misschien z'n oorspronkelijke gebruik en betekenis, maar de nieuwste muziek is een partner die zo'n gebouw op een gelijkwaardige manier ervaart. Er zijn ook bands die hun albums in een kerk opnemen. Vaak maken ze *experimental metal* of *power ambient*.'

Een oudere bezoeker heeft haar bedenkingen. 'Het optreden van Comes was het meest kerkwaardig, maar het Drone Choir paste minder. Ze deden me denken aan een charismatische dienst: dwingend en controlerend. Zij beheersten. Ze zijn sterk op zichzelf gericht en niet op een bron van het goede of schone. Voor mij gaat dat in tegen dat waar een kerk voor staat. Er was geen "samen zoeken". Die zoektocht hadden de eerste stukken wel. Daar vond ik soms zelfs schoonheid.'

Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid | Rewire Festival

Resonance

Stevenskerk Nijmegen
30 november 2019

Projectleiding

Gregory Markus (RE:VIVE,
Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid)

Uitvoerenden

Martijn Comes (componist,
muzikant – Nederland)
Malgosia Fiebig (beiaardier
Stevenskerk Nijmegen, Dom
Utrecht – Polen)
Kali Malone (componist, muzikant
– Verenigde Staten)
NYX Drone Choir (Verenigd
Koninkrijk)

In gesprek

Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid

Kerkgebouw en nieuwe muziek

In gesprek met het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, dat met behulp van het orgel, carillon en koorstemmen een nieuwe uitvoering van het geluid van een kerk brengt.

De kerk als het geluid van Nederland. Dat is de filosofie achter het project van het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid in de Stevenskerk in Nijmegen. Orgel, koorstemmen en carillon verklanken het verhaal van het kerkgebouw. *RE:VIVE*, de afdeling van Beeld en Geluid waar cultureel erfgoed (het archief, de collectie) wordt ontsloten en gekoppeld aan de uitvoerders van audioproducties, werkt daarvoor samen met *Rewire*, een befaamd festival voor elektronische en innovatieve muziek op het snijvlak van kunst, techniek en multimedia. Naast een workshop en een panelgesprek herbestemt Beeld en Geluid, voor de duur van een avond, de Stevenskerk tot een next level-podium onder een hemels baldakijn.

‘Er bestaan eindeloos veel voorbeelden van kerken als locaties voor hedendaagse muziek, zonder dat het gebouw iets te maken heeft met de uitvoering’, schrijven Gregory Markus en Johan Oomen in het projectvoorstel van Beeld en Geluid. ‘Maar we kennen nog geen voorbeeld van een kunstenaar die oude kerkelijke thema’s in een nieuwe uitvoering brengt en daarbij gebruikmaakt van de instrumenten van de kerk.’

Het kerkgebouw als instrument

Markus is projectleider – en, in 2015, initiator – van *RE:VIVE*. Met Oomen, hoofd onderzoek en innovatie bij Beeld en Geluid, ontwikkelde hij voor Kerk en Kunst het concept om het kerkgebouw in te zetten als instrument. *RE:VIVE* programmeert niet zelf, maar treedt hoofdzakelijk op als bemiddelaar. Markus: ‘Met onze afdeling maken we nieuwe artistieke en creatieve projecten toegankelijk voor de wereld van het culturele erfgoed. Voor erfgoedinstanties vertalen we hun initiatieven naar de kunstenaar - en andersom. We hebben eigenlijk vooral een gidsfunctie.’

‘Je hoeft niets met een kerk te hebben om aangesproken te worden door een orgel of carillon.’

Voor Kerk en Kunst doet *RE:VIVE* een beroep op de expertise van *Rewire*. Markus: ‘Ze zijn vooruitstrevend in hun programmering en regelen bijvoorbeeld opdrachten. Maar ze hebben ook veel ervaring met kerkgebouwen.’ Zo zijn de Grote Kerk en de Lutherse Kerk in Den Haag vertrouwde locaties in hun jaarlijkse festivalparcours. Wordt het project in de Stevenskerk dan een kopie van het programma in Den Haag? ‘Nee, de Stevenskerk vraagt weer een eigen benadering. Voor ons is de kerk meer dan een muziekpodium. We halen ons project door het filter van *RE:VIVE*. Maar als we het carillon willen inzetten, kan *Rewire* ons zeggen of we dat doen binnen de grenzen van de mogelijkheden.’

In overleg met *Rewire* worden er twee muzikanten of groepen geprogrammeerd die een bestaande compositie uitvoeren: de ene geënt op orgel, de andere op zang. Als derde onderdeel wordt er een opdracht verstrekt aan de Nederlandse componist Martijn Comes. Hij schrijft een stuk voor het carillon - de beiaardcultuur behoort tot het immateriële erfgoed - dat tijdens de projectavond buiten ten gehore wordt gebracht. Zijn elektronische vervolgc compositie wordt aansluitend door hemzelf binnen uitgevoerd.

Kerkgebouw

De toren van de Stevenskerk bezit een carillon, cruciaal voor de uitvoering van het concept. Was dat de reden om voor deze kerk te kiezen? Markus: ‘We hadden ook naar Tilburg of Utrecht kunnen gaan. Maar Nijmegen is bekend met grote festivals. Het is prettig als je vooraf weet dat ze begrijpen hoe het werkt. Je trapt niet op iemands tenen en je verstoort andermans programmering niet. En je hebt er de vrijheid om je ideeën uit te voeren.’

De Stevenskerk is sinds 1983 in gebruik voor evenementen en congressen. Op zondagen zijn er vieringen van het Oecumenisch Citypastoraat. Een zelfstandige stichting baat de kerk uit en beoordeelt ook de aanvragen. Er is in het gebouw veel mogelijk, hoewel de zondagsdienst in zekere zin een spilfunctie heeft die mede de randprogrammering bepaalt. Contact met de kerkenraad is nooit nodig, ook niet voor Beeld en Geluid.

In de Stevenskerk gaan seculier en religieus samen, maar Markus en Oomen zien het gebouw vooral in het historische licht van samenkomst, vernieuwing en verbinding. Markus: ‘Religie was voor ons geen uitgangspunt. Maar natuurlijk zijn koor, klokken en orgel als kerkelijke instrumenten wel met religie verbonden. Zoiets groots als een carillon of een koor op volle kracht roept awe op, ontzag. Je hoeft niet te kunnen zingen om overweldigd te worden door gezang. Je hoeft niets met de kerk te hebben om aangesproken te worden door een orgel of carillon. En je hoeft niets met het geloof te hebben om iets diepers te

Publiek luistert naar *Radiance*, uitgevoerd door beiaardier Malgosia Fiebig, compositie van Martijn Comes, Stevenskerk Nijmegen, 30 november 2019.

ervaren in een kerk. Maar wat je ervaart kan wel omnipresent, tijdloos en *awe inspiring* zijn.’

Handgeklap

Vanzelfsprekend stelt een kerkgebouw grenzen aan wat kan. ‘Ook *Rewire* let daar altijd sterk op. We maken geen lawaaiconcert. We komen niet met chaos. Maar de een vindt iets natuurlijk weer passender dan een ander.’ Een geluidsproject als dat van Beeld en Geluid stelt wel praktische eisen. De akoestiek moet in elk geval op orde zijn. ‘De Stevenskerk is heel geschikt, die ruimte is rechttoe rechtaan. In andere kerken heb je veel kapellen waarin het geluid verdwijnt en weer terugkomt. Je moet dat vooraf testen. Je gaat er letterlijk handenklappend rond.’

Niet elke kerk komt dus in aanmerking. ‘Als je iets rond erfgoed programmeert, kun je bijvoorbeeld voorwaarden stellen aan het type orgel, en daarmee aan de locatie. Het is niet: er staat toevallig een orgel, laten we daar maar heen gaan.’

Het project kan toch voor veel kerken een eyeopener zijn. Het maakt de geesten bijvoorbeeld rijp voor een andere blik. ‘Als je een kerk wilt herbestemmen, kan de associatie voortaan zijn: Weet je nog, die avond met die elektronische muziek? Met dat carillon? Die nieuwe composities? Op die manier.’

Afrika

Volgens Oomen biedt de avond van *RE:VIVE* nog een ander verhaal. ‘Ik was laatst in Ghana bij een collega en ik ging mee naar een kerk. Die kerk zat stampvol. Er waren complete gezinnen. Iedereen droeg kleurige jurken en mooie pakken. Er was enorm veel dans en plezier.’ Die ervaring maakte grote indruk en zette hem aan het denken. ‘Enerzijds stelt iedereen de vraag: wat past er nou binnen een religieuze bestemming? Aan de andere kant is er in een kerk kennelijk alle ruimte voor blijdschap en dans. En dat werkt positief op de hele gemeenschap. Wij doorbreken dus een typisch calvinistische laag in het kerkgebruik. Er wordt vaak gedacht dat een kerk niets van doen heeft met uitbundigheid en plezier. Nou, ons project rekent daarmee af.’

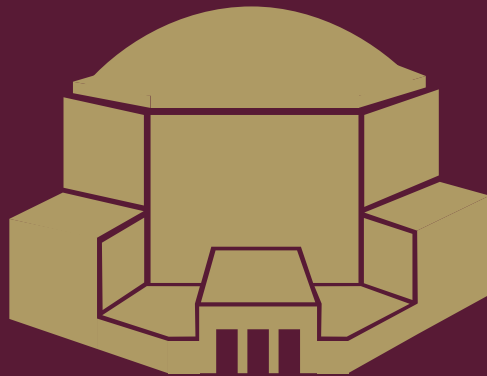

NYX Drone Choir, Stevenskerk Nijmegen, 30 november 2019.

NYX Drone Choir, Stevenskerk Nijmegen, 30 november 2019.

‘Er wordt vaak gedacht dat een kerk niets
van doen heeft met uitbundigheid en plezier.
Ons project rekent daarmee af.’

Koepelkerk, Maastricht

Bureau Mirror, Van Eyck Academie

Kerkgebouw en wandschilderkunst

In gesprek

Bureau Mirror, Van Eyck Academie

Kerkgebouw en wandschilderkunst

In gesprek met Rebekka Straetmans, hoofd van Bureau Mirror van de Van Eyck Academie over nieuw eigenaarschap van - een deel van - een kerkgebouw middels een wandschildering.

Voor Kerk en Kunst bedacht Rebekka Straetmans, hoofd van Mirror, het project- en adviesbureau van de Maastrichtse Jan van Eyck Academie dat het wereldgerichte potentieel van het instituut met de buitenwereld verbindt, een ingenieus concept. Een gevestigde, door de markt gewaardeerde alumna van de academie brengt in de rooms-katholieke Koepelkerk in Maastricht een wandschildering aan. Deze nagelvaste schildering wordt openbaar geveild. De opbrengst komt ten goede aan de kerk. De koper komt in het bezit van een kunstwerk dat voorgoed bij de kerk in bruikleen zal zijn. Zo ontstaat er letterlijk een nieuw eigenaarschap van een deel van het kerkgebouw. Kunst levert daarmee een concrete bijdrage aan de toekomst en het behoud van het religieuze erfgoed. 'Als ik dit niet voor elkaar krijg, dan weten we hoe moeilijk het is.'

Kerkgebouw

De betonnen Koepelkerk (1922, voltooid in 1953), een modern Gesamtkunstwerk naast het centraal station, is een rijksmonument. Ramen, beelden en schilderijen zijn afkomstig van de belangrijkste Limburgse kunstenaars uit de twintigste eeuw: Charles Eyck, Henri Jonas, Charles Vos, Daan Wildschut. Het is, zegt Straetmans, een kerk met een recalcitrant artistiek verleden.

Het kerkbestuur werd direct gegrepen door haar plan. Ze kreeg groen licht, onder voorwaarde dat monumentenzorg en het bisdom akkoord zouden gaan. 'Monumentenzorg was geen probleem. Ik heb vaker met ze samengewerkt. Ze zeiden: dit is een prachtig project en het is belangrijk dat de kerk ervoor openstaat. De Koepelkerk heeft het niet makkelijk, laten we kijken hoe we kunnen helpen. Onze zegen heb je.' Met het bisdom is het overleg eind 2019 nog gaande. Ingrijpende bestuurlijke veranderingen vertragen de besluitvorming, maar Straetmans heeft goede hoop.

Blijvend

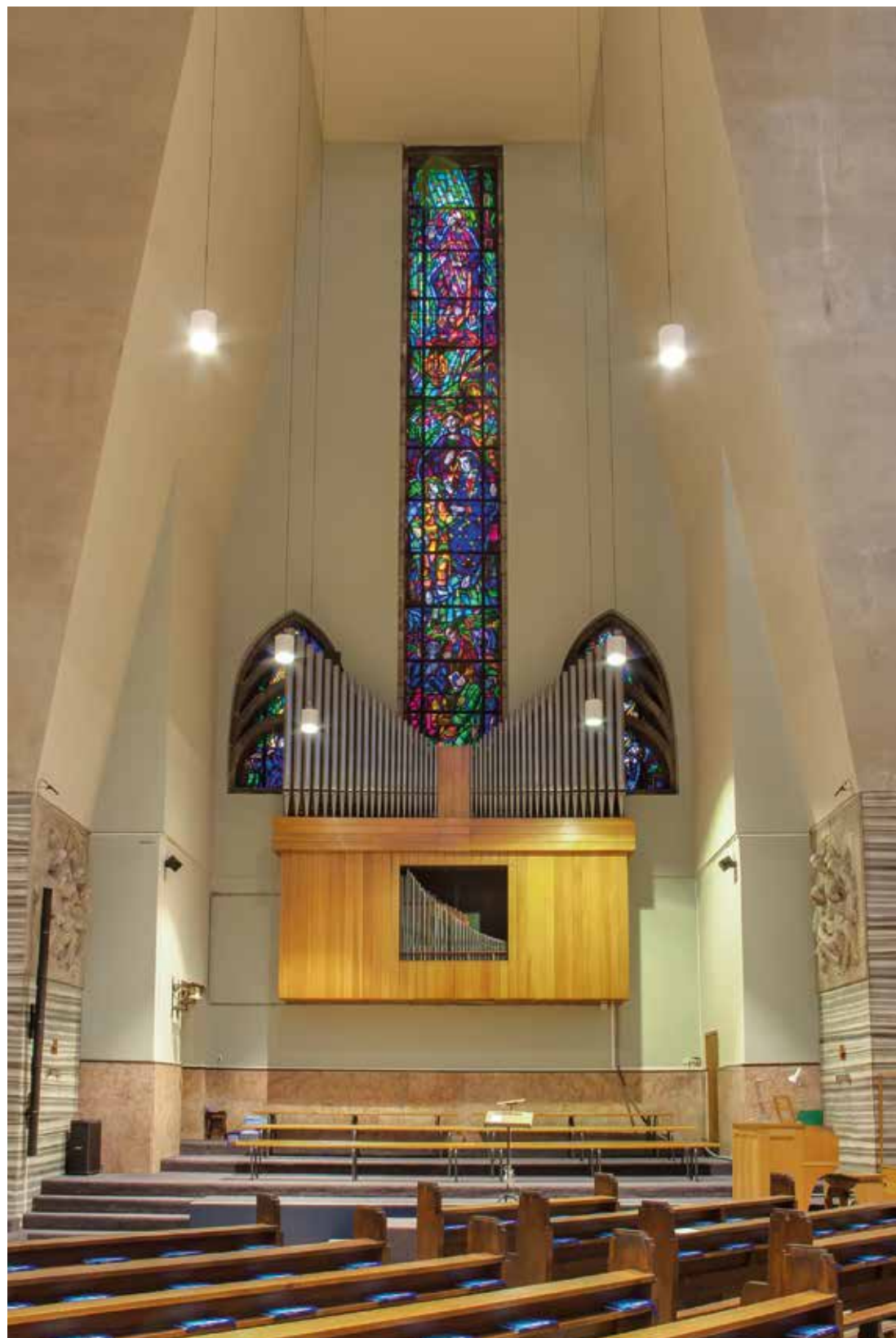
Bij het verzoek van Kerk en Kunst om een ruimtelijke interventie had ze aanvankelijk haar twijfels. ‘In eerste instantie vond ik een interventie in een kerk niet echt spannend. Daar was ik ook heel open over. Dat is heel persoonlijk. Ik ben niet echt van de interventies. Naar mijn idee moeten we ervoor zorgen dat kunst een vaste plaats krijgt, streven naar structurele verankering. Als we dat niet kunnen garanderen, of als we dat niet op z’n minst proberen, dan hebben we gefaald.’

Veel hedendaagse kunst in de publieke ruimte heeft voor Straetmans een vluchtig karakter. ‘Tijdelijkheid als middel is goed, maar niet als doel. Je kunt wel iets voor een korte termijn doen, maar alleen als het opvolging kent, op welke manier dan ook. Wat mooi is aan dit initiatief, is dat er toch wordt gezocht naar een formule. Zodra je een formule ontwikkelt, garandeer je dat tijdelijkheid een herhaalde tijdelijkheid is. Dan dragen we met z’n allen bij aan iets blijvends.’

Dat betekent wel dat je rekening moet houden met de verschillen tussen kerken, zegt ze. ‘Anders heb je een formule die maar op één gebouw past. Wat SETUP organiseerde met de presentatie van een tiental interactieve projecten in de Utrechtse Janskerk, is dus een goed voorbeeld voor alle kerken in Nederland die al een evenementenlocatie zijn. Zij kunnen kijken wat ze daarvan kunnen leren. Misschien ontdekken ze dat het werkt om tien kleine evenementen tegelijk in één kerkrimte samen te brengen. En misschien kunnen ze meteen iets leren van de communicatie eromheen. Maar als je het project alleen maar ziet als een korte interventie, dan heeft het voor een lange termijn geen effect.’

Wandschilderkunst

Uit alle hedendaagse mogelijkheden koos Straetmans voor de ‘klassieke’ schilderkunst. Waarom? Waarom geen videokunst? ‘Mijn project heet *Ceteris Paribus* (‘het overige blijft gelijk’). Dat staat voor een wetenschappelijk experiment met twee onveranderlijke gegevens. Je verandert alleen de context, en omdat je de context verandert kun je de werking meten. Ik zocht twee sterke factoren. Dat werd aan de ene kant de schilderkunst, de koning der kunsten, omdat die de oudste is, en aan de andere kant kerk en religie. Die twee waarden kunnen elkaar aan. Zo oud als het geloof en de religie is ook de schilderkunst. Denk maar aan de grotschilderingen. Geloof en schilderkunst zijn de oerinstincten van de mens. Ze gaan altijd samen. Heb je een tempel, dan heb je kunst. Heb je het geloof, dan vind je versiering.’

Het orgel van de Koepelkerk in Maastricht. Foto: Diana Nieuwold.

‘Wil de kerk verder als kerk, dan moet ze erover nadenken hoe ze kan bieden wat ze in huis heeft, zonder haar ziel te verkopen.’

Daarnaast, zegt ze, past schilderkunst goed in de traditie van de Van Eyck. De academie werd in 1948 opgericht om kunstenaars op te leiden voor de wederopbouw van katholieke kerken na de Tweede Wereldoorlog.

Bovendien is schilderkunst een sterke partner in de discussie over waarden. Straetmans: ‘De kerk stelt: dit gebouw is onze waarde, daar mag je niet op schilderen. Maar van de kunstenaars die ik heb gekozen is een klein werk al duizenden euro’s waard. Dus wat is waardevoller: de kerk naar het oordeel van de parochie, of het kunstwerk naar het idee van de verzamelaar? Dat is een mooie krachtmeting.’

‘De kunstenaar vraagt: Waar kan ik tegenwoordig nog iets maken voor de eeuwigheid? In ons project schilderen we iets in een rijksmonument. Als het goed is, is dat blijvend. Eeuwigheid heeft dus een monetaire waarde.’

‘Nog een parallel: veel kunstwerken worden gekocht en dan opgeborgen in een kluis in Zwitserland waar niemand ze meer ziet. Zo ook hier: je koopt de wandschildering, maar het kunstwerk hangt niet in je woonkamer, want het zit in een kerk. Wat doet dat met die kunst? Waarom bezit je het werk? Allemaal aspecten die ik niet had kunnen belichten als ik een ander medium had gekozen. Nee, ik heb er geen seconde aan getwijfeld dat het schilderkunst moest zijn.’

Sportclub

Gaat het project nu om markt en handel, of over kerk en religie? ‘Je kunt die twee niet scheiden. De kerk als kerk, als religieuze bezinningsplek, als functionerende kerk, moet meer aan handel denken wil ze overleven, wil ze niet verworden tot een plek voor een sportclub of tweedehands kledingverkoop. Wil de kerk verder als kerk, dan moet ze erover nadenken hoe ze kan bieden wat ze in huis heeft, zonder haar ziel te verkopen.’

‘Wat kerken bezitten, is meestal het gebouw waar ze in huizen. Dat is heel simpel. En zo’n gebouw, bij ons de Koepelkerk, is van waarde. Hoe kun je daar nu iets aan toevoegen wat verkocht kan worden, waarna het geld naar de kerken vloeit? Ik geef inzicht in de manier waarop ze uit hun gebouwde kapitaal inkomsten kunnen genereren. Langs een respectvolle weg.’

‘Als kerkeigenaren straks vaststellen: dit werkt, we kunnen nu breder gaan denken over waarde en verkoop, dan zou dat een mooi teken zijn van succes. Maar er is altijd het gevaar dat oude waarden weer worden losgelaten en men toch kookcursussen gaat geven in de kerk. Door nu juist niet naar zulke oplossingen te zoeken, heb ik het mezelf wel moeilijker gemaakt.’

Kunstenaar

Hoe staan de kunstenaars tegenover het project? 'Misschien heb ik een gelukkige greep gedaan, maar alle kunstenaars zeiden: graag! Ik heb ze heel gericht gekozen. Ze moeten werk maken dat waardevol is. Ze moeten in gesprek willen gaan met het kerkbestuur. Ze moeten openstaan voor kritiek. En ze moeten het onderwerp met respect benaderen, dat vind ik belangrijk. Het enige wat ze deed twijfelen, was de veiling. Had ik gezegd: breng het daar maar aan, ik betaal je ervoor, dan was dat prima geweest. Maar voor een veiling zijn ze huiverig. Terwijl daar de kern ligt van het project. Het werkelijk zichtbaar maken van waarde, zowel van het kunstwerk als van de kerk, dat vindt iedereen lastig.'

Alle genomineerde kunstenaars zijn puur hedendaags, zegt Straetmans, 'maar het resultaat zou van mij best klassiek mogen zijn. Als een kunstenaar besluit om een Jezus op de muur te schilderen, dan zal niemand daarop tegen zijn. Maar dat is niet aan mij. De invulling ligt bij de kunstenaar. Het werk hoeft ook geen dubbele betekenis te hebben. Het mag kunst zijn voor de kerk. Het mag zelfs religieuze kunst zijn.'

Voor de portfolio worden vier kunstenaars geselecteerd. De opzet is breed en gevarieerd. Uiteindelijk kiest het kerkbestuur één kunstenaar.

Afronden

Er wacht nog enige onzekerheid, maar Straetmans' doel is helder. 'Ik wil dit project afronden, dan grondig evalueren en het daarna nog drie, vier keer herhalen zodat je echt een formule hebt. Je kunt dan zeggen: zo werkt het, dit kun je doen als je nieuwe inkomsten zoekt, dit betekent het als een kerk een muurschildering verkoopt. Dan ben ik geslaagd.'

Straetmans: 'In het voorjaar van 2020 stond het project op het punt van uitvoering, totdat de noodzakelijke maatregelen om het coronavirus in te dammen alles tot een halt hebben gebracht. Men wacht een beter moment af, want er is niks veranderd aan de intentie het project tot een succes te maken.'

Inzichten

Prediken voor de kunst

Drie onderzoekers van de afdeling Onderzoek & Educatie van de Jan van Eyck Academie werd gevraagd om het project Kerk en Kunst te monitoren en te evalueren. Op basis van enquêtes en interviews kwamen ze tot de gefundeerde conclusie dat de vooraf gestelde doelstellingen feitelijk al werkende steeds een andere invulling kregen. Projectmatig klonk dat niet al te best. Maar de afronding van de evaluatie vond plaats in coronatijd en leidde plots tot de volgende inzichten.

Door Pieterneel Fleskens, Sandra van Helden en Ward Schoonbrood

We dwingen onszelf opnieuw naar het onderzoeksrapport te kijken. Het gevoel van euforie omdat een project is afgerond, ontbreekt nog. Het rapport voelt af en onaf tegelijk. Er is nog zoveel over dit project te zeggen, we hebben nog zoveel gedachten en ideeën die geen plek hebben kunnen krijgen in het evaluatierapport. Staat alles erin? Missen we niks? We bladeren of scrollen alle drie nog eens door het rapport. Alsof we daar ineens het antwoord gaan vinden. We hebben alle enquêtes en interviews verwerkt. Alles wat we kunnen onderbouwen, staat erin. Als we fysiek bij elkaar hadden gezeten, hadden we elkaar veelbetekenend aangekeken. Het is het vaste moment in ons onderzoeksproces. Het moment van twijfel. Geen twijfel aan ons onderzoek; we staan achter de bevindingen. Dit is objectief uit ons onderzoek gekomen. Maar wel twijfel aan de beperkingen van een dergelijk rapport, omdat het gevoel ontbreekt dat bij dit project hoort. Omdat het analyseren van vragenlijsten nooit het enthousiasme weergeeft dat het project uitstraalde. Omdat er in dit rapport geen plek is voor de interessante gesprekken die we rond onze glazen tafel hebben gevoerd. Omdat deze evaluatie niet grijpbaar maakt waarom dit project in tijden van corona, waarin alles onbelangrijk lijkt, ineens een urgentie krijgt.

Een evaluatieonderzoek slaat het project plat in een analyse van doelstellingen. En ja, de doelstellingen zijn van essentieel belang in een project. Maar het is niet toevallig dat deze doelstellingen gedurende de afgelopen maanden steeds zijn verschoven. Het project

ontwikkelde zich als een deinende zee. In iedere golf kwam een ander idee bovendrijven. Soms verdwenen eerdere uitgangspunten helemaal naar de bodem, andere ideeën bleven bovenkomen. De interventies rolden zich ongecontroleerd uit over het strand en zochten hun weg door het zand. Moesten soms afbuigen voor onverwachte objecten. Het project ging maar door en de interventies bleven in kleine stroompjes verder gaan. Het is onmogelijk om dit hele proces in detail te beschrijven. Maar belangrijk is te zeggen dat de ontwikkeling van dit project als een natuurlijk proces verliep waarbij doelstellingen kwamen en gingen en er steeds nieuwe elementen aan werden toegevoegd. Nu de interventies zijn afgerond, is het tijd om de patronen te bekijken die de interventies in het zand hebben achtergelaten.

Zo stuitten vele interventies op de kerkeigenaren en kerkbesturen. Er was geen tijd en ruimte om deze besturen echt mee te nemen in het traject en in veel gevallen moesten de interventies een weg kiezen waarbij de besturen en eigenaren hen niet tegenhielden, maar waarin zij ook geen inhoudelijke rol kregen. De invloed van de kerkbesturen bleek zo groot dat het voor veel interventies (en daarmee voor het project Kerk en Kunst zelf) een doel op zichzelf werd om de kerkbesturen te overtuigen. Andere doelstellingen, zoals het bereiken van een breder publiek, werden tegengehouden door praktische barrières en ingehaald door andere doelen.

Het project toonde een enorme diversiteit aan interventies die allemaal op een andere manier hun weg hebben gevonden. Want de kunsten vinden altijd hun weg. Zowel de verscheidenheid in disciplines als in aanpak, maakt het bijna onmogelijk om de projecten met elkaar te vergelijken en hier conclusies aan te verbinden. Grofweg zijn er binnen het project drie soorten interventies te noemen. Allereerst zijn er interventies die qua thematiek dicht bij de kerk blijven en vanuit die hoek dus snel steun zullen krijgen. De vraag is echter of daar een nieuw publiek mee wordt bereikt. Ten tweede zijn er interventies die iets 'nieuws' doen om op te vallen en een ander publiek te overtuigen, maar die de kerk vooral als locatie gebruiken en niet per se als inhoudelijke partner. En dan is er de derde categorie die probeert een nieuw publiek te trekken middels de thematiek van de kerk. Deze derde categorie lijkt het beste compromis te zijn, maar het is nog wel de vraag of dit ook bij alle partijen aanslaat.

Wat geven we uiteindelijk prioriteit in dit project? Willen we de kerk ervan overtuigen dat de kunsten niet zo eng zijn en tonen we serene aanvullingen op hun ideeën? Of willen we grote nieuwe groepen bereiken, waarvoor het misschien juist wel goed is om met een kunstproject eens buiten de lijntjes te kleuren?

Het is moeilijk om te zeggen of bepaalde kunstdisciplines geschikter zijn dan anderen. Misschien kan er worden gezegd dat sommige kunstdisciplines, zoals fotografie, sneller als 'veilig' worden gezien door kerken. Andere kunstdisciplines, zoals performance, maken kerken wat voorzichtiger. Wat opvalt binnen alle kunstdisciplines is dat een participatief element de kans dat het publiek de boodschap begrijpt, altijd vergroot. Overigens is dit ook het geval bij de kerkbesturen zelf die op een andere manier in het traject staan als zij vanaf het begin betrokken worden bij de ontwikkeling van de artistieke interventies.

Maar ook met deze beschouwingen in ons achterhoofd, blijven we terugkomen op de vraag wat we willen bereiken. We willen dat het publiek het kerkgebouw weer weet te vinden. Middels religie? Middels de kunsten? We lijken in een vicieuze cirkel te redeneren waarbij het publiek en de kerk bijna tegenover elkaar komen te staan. Moeten de kunsten dan de oplossing bieden? Of komen we dan in een situatie terecht waarbij - om met de woorden van één van de deelnemende kunstenaars te spreken - de lamme de blinde helpt?

En ineens, tijdens onze bespreking, als iemand van het onderzoeksteam weer afdwaalt naar een corona nieuwsupdate, lijkt alles samen te komen. Want plotseling lijken de eerdergenoemde onoverbrugbare verschillen te vervagen. In tijden van crisis slagen we er blijkbaar in om zichtbaar te maken waar het echt om gaat en waar de partijen elkaar kunnen vinden. Komt het hier dan niet allemaal samen? Bewijst deze crisissituatie niet dat zowel de kerk als de kunst experts zijn in het bieden van troost, hoop en verbinding? En laten zij niet allebei zien dat ze ertoe in staat zijn creatieve manieren te vinden om de boodschap te blijven delen met hun achterban? Toont de huidige situatie niet de urgentie van de kunst en de kerk? Is dit niet het moment dat we moeten grijpen?

Terug naar ons onderzoeksrapport. Terug naar het project Kerk en Kunst. Hoe gaan we verder? De eerste stap is duidelijk. Als het dagelijks leven weer enigszins op gang komt, brengen we de kerkbesturen, koepelorganisaties en de kunstenaars samen. Zij zijn de experts in het bieden van hoop, troost en verbinding. Hoe kunnen hun ervaringen worden gekoppeld? En hoe kunnen we ervoor zorgen dat het kerkgebouw - dat altijd de functie van steun van samenkomst heeft gehad - deze rol op zich kan (blijven) nemen? De uitgevoerde interventies uit deze eerste fase van het project laten de diverse mogelijkheden zien en kunnen een deel van de angst van de kerken hopelijk wegnemen. Laten we beginnen met de kerken die hier open voor staan. Die samen met de kunstenaars willen onderzoeken hoe ze hun rol in de maatschappij kunnen verbreden. Zij hebben hetzelfde

doel voor ogen. Kerken en kunstenaars worden samen de ambassadeurs van het idee dat het kerkgebouw de plek was, is en blijft voor Hoop, Troost en Verbinding.

'Prediken voor de kunst', het hele onderzoek van Pieterneel Fleskens, Sandra van Helden en Ward Schoonbrood, is te vinden op toekomstreligieuserfgoed.nl.

Meerwaarde

Steeds meer kerkgebouwen in Nederland krijgen een andere of een aanvullende functie. Kan hedendaagse kunst hierbij helpen? Kerk en Kunst voerde een verkenning uit en reikte inspirerende suggesties aan. Tijdens een evaluatie begin 2020 namen de deelnemende kunstenaars en projectleiders hun acties nog eens onder de loep. Wat was de meerwaarde? Waar lag de kracht? Een aantal conclusies.

Door Joost de Wal, kunsthistoricus

Een gemeenschap bouwen

‘Ik breng niet alleen een nieuw narratief’, zegt theatermaker Sijas de Groot als hij terugkijkt op zijn project *Perspective* in de Groningse Der Aa-kerk. ‘Ik bouw ook aan een gemeenschap. Dat wordt weleens vergeten.’ Tijdens de voorbereidingen verbleef hij vaak in de kerk (een ruimte voor seculiere evenementen) en legde hij met zijn team contact met gebruikers en bezoekers: bedrijfsvoering, conciërge, huurders, organist, passanten. De Groot: ‘Er zijn genoeg handen die de deur open willen houden. En er zijn veel partijen die het gesprek willen voeren.’ Doel was het maken van verbinding, in een gezamenlijk streven de kerk een centrale rol te geven in de stad. Allen voelen zich dienstbaar aan het gebouw. Uiteindelijk bleek het smeden van een *blijvende* gemeenschap een te grote ambitie, die buiten het bereik lag van het kortlopende project.

In de andere projecten speelt het gemeenschapsstreven een vergelijkbare rol. ‘Een experiment met veel tevreden deelnemers’, noemt projectleider Ella Derksen van *Embedding the Arts* de samenwerking met de Nieuwe Kerk in Amersfoort en de Hogeschool voor de Kunsten Utrecht (HKU: docent, studenten, alumni). Allereerst werd de kerkgemeenschap zich bewust van een heel nieuw repertoire aan mogelijkheden. Voor gelovigen, kerkbetrokkenen en bezoekers was kunst, meer dan gedacht, een bron van bezielende reflectie. Daarnaast vonden studenten en kunstenaars moeiteloos aansluiting bij het kerkgebouw; de ruimte zorgde voor betekenisvolle verdieping. En de HKU zag veel in een vervolg. Dat hoeft niet steeds een kerk-

LET OP IJ

gebouw te zijn, maar het accent ligt wel op een relatie met de samenleving. Toch, stelt Derksen, kan er extra worden ingezet op het artistieke *social event*. Student en kunstenaar gaan dan nog actiever op zoek naar het collectief en participeren gericht met kerk en wijk.

Community art – locatietheater, workshops, interactieve kunst – is gericht op verbinding en verdieping. Een kerkgebouw is daarvoor een ruimtelijk anker. Maar een ‘community’ omvat méér dan alleen de partijen van buiten (kunstenaars, organisatoren, buurt), constateert Marijke Hessels van het medialab SETUP: een ‘community’ is evenzeer de kerkelijke gemeenschap zelf. Vandaar de noodzaak tot dialoog en uitwisseling. ‘Niet: ik kom iets brengen en jij neemt dat. Niet: ik trek iets uit je en verbeeld dat op mijn manier. Niet: het kunstproject zegt wat nodig is en brengt dat vervolgens in de praktijk. Maar: het kunstproject daagt de kerk uit te formuleren wat men wil. Het gaat om een onderling geven en nemen.’ Zo ontstaat een *community of practice*. Het is de kern van gemeenschapskunst.

Kunst kan een kerkgebouw opnemen in een groter verband. Een kunstproject kan partijen verbinden en bouwen aan een gemeenschap. Om te voorkomen dat ieder zich al snel weer terugtrekt in zijn eigen taak – ‘de verhuurcommissie verhuurt en de organist stemt zijn orgel’ (Sijas de Groot) – wordt die rol het beste ingebed in de missie van het project. Tijd is daarbij een belangrijke factor.

Cultuuromslag

Kerk en Kunst zocht nieuwe waarden voor het kerkgebouw. Marion Poortvliet van Crafts Council Nederland: ‘Wij laten zien welke waarden een kerkgebouw kan vertegenwoordigen. Alleen weten de kerken dat zelf nog niet. Zij hebben een ander beeld van hun eigen waarde.’ De vraag naar de toekomst van een kerkgebouw is daarbij vooral een vraag van de kerk, en niet van de kunst. Het is de kerk die steun behoeft. ‘Dat vereist een cultuuromslag. En die kost tijd.’

Wat bijdraagt aan het succes is een scherpe keuze voor het gebouw. Een evenementenkerk is leerzaam voor een verkennend onderzoek, maar zo’n kerk heeft feitelijk al een omslag gemaakt. Een kerk die nog als kerk fungeert, maar waarvan de toekomst ongewis is, heeft vaak meer baat bij ideeën voor een toegevoegde koers. Voor zo’n kerk kan men bijvoorbeeld ‘de krimp’ in gaan.

Ook de keuze voor kunstvorm en kunstenaar is relevant. Het programmateam van Toekomst Religieus Erfgoed stelt vast: er is gewerkt met maatschappelijk betrokken kunstenaars. Zij begrijpen dat het om een gemeenschap gaat. Zij plaatsen zich met het kerkgebouw in een bredere context. Zij hebben oog voor actuele problemen. Zij vertolken

meer dan hun eigen stem. Achtergrond en motivatie van de kunstenaar doen er dus toe. Ze dragen bij aan inzicht en verandering, hoe 'klein' zo'n project ook is.

De projecten van Kerk en Kunst zijn geen sleutel tot behoud van het kerkgebouw, noch een ultieme oplossing of reddende formule. Wel geven ze inzicht in andere waarden en doen ze suggesties voor verandering. Het resultaat is een cultuuromslag. Daar wordt gezamenlijk aan gewerkt. Een goede afstemming van kerkgebouw, kunstvorm en kunstenaar vergroot de kans op succes.

Grenzen

Welke grenzen stelt een kerkgemeenschap aan kunst? Het is een vaak terugkerende vraag. Zelfs een kerkgebouw dat uitsluitend onderdak biedt aan seculiere evenementen, kent, als het eropaan komt, regels en restricties. Vrijwel niemand gaat immers gevoelloos voorbij aan de oorspronkelijke functie van een kerk.

Medialab SETUP streek neer in de Utrechtse Janskerk, een plek voor congressen en concerten. Er wordt op zondag nog gekerkt. Een gesprek met de directeur van de Protestantse Gemeente Utrecht, die zich verder niet bemoeit met het programma van individuele kerken, gaf een markant beeld van de grenzen. Ze laten zich als volgt typen: een modeshow mag, maar in de kerk geen dames in bikini; een autoshow kan, en ook een Audi is welkom.

Een opmerkelijke grens ging over het gebruik van (helium)ballonnen. SETUP had ze nodig voor een interactief project. Het team vernam dat er in de kerk absoluut geen ballon kon worden losgelaten. 'We dachten dat het iets van doen had met frivoliteit.' De ware reden was, dat zo'n ballon dan wekenlang onbereikbaar tegen de spitsbogen hangt. 'Het is per ongeluk toch gebeurd, maar we hebben hem na sluitingstijd met een andere ballon en een naald eraan naar beneden gehaald. Dat was wel spannend.'

De Nieuwe Kerk in Amersfoort (Embedding the Arts / HKU) gaf bijzondere aandacht aan de grenzen. De kerk had geen behoefte aan verrassingen, mede met het oog op de gelovige achtergrond van het publiek. Maar er werd 'veel meer omarmd dan men zelf had verwacht'. In de loop van het proces groeide het enthousiasme. De kunstwerken sloten aan bij de geest van het gebouw. Ella Derksen: 'Uiteindelijk interpreteert iedereen vanuit zijn eigen referentiekader. Daardoor kon er eigenlijk niets fout gaan. Als er al een kritisch dingetje was, dan heeft niemand dat opgemerkt.'

Maar ook kunstenaars stellen hun grenzen. Crafts Council Nederland selecteerde een schitterende kerk in het centrum van Utrecht waar de aanwezige ambachten op voorhand een garantie waren voor succes. Bij nader inzien bleek het een kerk van uiterst behoudende snit. Hun leer kwam in conflict met het geweten van het team. Men koos voor een andere locatie. Marion Poortvliet: 'We zijn ervaren in het leggen van verbindingen tussen cultuur en generaties. Zelf kunnen we de scheiding tussen gebouw en geloof misschien nog wel maken, maar het publiek kan dat niet. We konden ons er niet mee associëren.' Het betekende een nieuwe zoektocht naar een beter passende kerk.

In een kerkgebouw zijn er grenzen aan de kunst. Ze worden in overleg verkend. Anders dan gedacht geeft hedendaagse kunst alle ruimte aan treffende interpretaties. Bovendien draagt de kerkelijke ruimte zelf bij aan de betekenis. Anderzijds zoekt ook de kunstenaar een gewetensvolle context voor zijn of haar werk. Niet elke kerk sluit daarbij aan. Een openhartig contact stelt beide partijen in staat hun positie te bepalen.

Publiciteit

Publiciteit leidt het publiek naar het andere verhaal van een kerkgebouw. Voor de projecten van Kerk en Kunst, die meestal maar één dag duurden, vroeg dat een eigen benadering. Oude en nieuwe media werden beproefd. Tijdens het project in de Nieuwe Kerk in Amersfoort verscheen er een uitvoerig artikel in de stadseditie van een landelijke krant. Aan de wens tot een sterke wijkgerichte campagne kon daarentegen maar ten dele worden voldaan. Over het algemeen zijn er vrij veel partijen bij een kerkelijk kunstproject betrokken: kerkbestuur, kunstenaars, projectorganisatie, buurt, erfgoedgemeenschap. Vaak kent elke partij haar eigen publiciteit. Het rendeert als ze vooraf worden geïnventariseerd en gebundeld.

Crafts Council Nederland concentreerde zich op de wijk rond de Utrechtse Josephkerk, waar werd geflyerd, maar viste achter het net bij stadskrant en parochieblad. In Leiden – locatie van het vijfjarige project *Lux Perpetua* van fotograaf Krien Clevis – ligt een gedegen publicitaire afstemming tussen de zes parochiekerken nog in het verschiet.

Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid maakte voor het muziekproject *Resonance* in de Stevenskerk in Nijmegen gebruik van alle beschikbare publiciteitskanalen; die van de kerk, van het *Rewire*-festival en van het instituut zelf. En met effect, de kerk zat vol. Hooguit was er behoefte aan wat praktische informatie tijdens de

avond van de uitvoering. Projectleider Gregory Markus: 'Er waren geen brochures. We wilden geen papier verspillen. Maar sommigen vroegen zich inderdaad af: Wie is dit en wat komt erna? De volgende keer recycelen we papier.'

Publiciteit is onmisbaar om een nieuw publiek te verbinden met een andere rol van een kerkgebouw. Publiciteit vraagt zelfstandige aandacht in een parallel traject. Alle media zijn relevant: digitaal en gedrukt, wijkgericht en bovenlokaal. Raadzaam is een langere looptijd van de kunstprojecten, met een campagne waarin publieks- en publiciteitsmomenten effectief worden gespreid.

Vervolg

De projecten van Kerk en Kunst vinden gehoor in het veld. De methode – een inhoudelijk programma waarbij eigentijdse kunst een aanvullende dimensie van een locatie uitlicht – wordt ook elders uitgewerkt. In Utrecht is Embedding the Arts door de gemeente gevraagd een verbinding te maken tussen erfgoed en een culturele agenda. Men wil het accent verleggen van 'huisvesting' (als gebruikelijk doel van herbestemming van bijvoorbeeld kerkgebouwen) naar 'programmering'. In Scheemda wordt het participatietheater van Sijas de Groot ingezet voor de narratieve ontsluiting van de voormalige strokartonfabriek. Dit keer betreft het dus industrieel erfgoed.

Alle deelnemers zien kansen voor een vervolg van Kerk en Kunst. Het geeft gelegenheid tot nadere uitwerking, verdere afstemming en strategische verfijning. Maar er leeft ook een wens tot nieuwe formules en andere kerken. Afgaand op de actuele ontwikkelingen neemt de behoefte aan een meervoudige rol van het religieuze erfgoed alleen maar verder toe. De kunst als bron voor de toekomst van het kerkgebouw is eigenlijk nog maar net aangeboord.

Colofon

Dit boekwerk is een uitgave van het programma Toekomst Religieus Erfgoed.

Aan deze uitgave werkten mee:

Teksten: Kunsthistoricus Joost de Wal,
Jan van Eyck Academie: Pieterneel Fleskens,
Sandra van Helden, Ward Schoonbrood
Fotografie: Krien Clevis, Damian Griffiths,
Krijn de Koning, Michel Mees, Diana Nieuwold,
Ruben Schipper, Mark Sekuur,
Monique van der Steen, Dirk Verwoerd
Eindredactie: Tirezah Schnater
Ontwerp: Tegenwind Grafisch Ontwerp
Drukwerk: Koninklijke Van der Most
Oktober 2020

Kerk en Kunst is een project van het programma Toekomst Religieus Erfgoed (2018-2021). Acht partners werken daarin samen en zetten zich in voor een duurzame toekomst voor alle kerkgebouwen in Nederland.

Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO)
Museum Catharijne Convent (MCC)
Erfgoedvereniging Heemschut
Nationaal Restauratiefonds (NRF)
Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen (VMBK)
Interprovinciaal Overleg & Netwerk Steunpunten Cultureel Erfgoed
Vereniging van Nederlandse Gemeenten
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

www.toekomstreligieuserfgoed.nl

**TOEKOMST
RELIGIEUS
ERFGOED**

VBMK
VERENIGING MONUMENTALE
BEHEERDERS KERKGBOUWEN

Restauratiefonds.

Interprovinciaal Overleg **ip**

Kerk en **Kunst**

De kerk als beeld

De kerk als verhaal

De kerk als ambacht

De kerk als podium

De kerk als dialoog

De kerk als instrument

De kerk als canvas